

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет гуманітарних та соціальних наук
кафедра психології та соціології

Овсянникова Ю. В.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ
ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ЗАСОБИ ЇХ
МІНІМІЗАЦІЇ

2022

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет Гуманітарних та соціальних наук
Кафедра Психології та соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

рівень вищої освіти другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

на тему «**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ
ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ ТА ЗАСОБИ ЇХ
МІНІМІЗАЦІЇ**»

Виконала: здобувачка вищої освіти групи
ПС-21зм

Овсянникова Ю. В.

Керівник: доцент кафедри психології
та соціології, к. психол. н., доц.

Сербін Ю. В.

Рецензент:

д. психол. н., проф., професорка кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди» МОН України

Волженцева І. В.

Нормо-контроль: професорка кафедри
психології та соціології,
д. психол. н., доц.

Лосієвська О. Г.

Завідувачка кафедри:

д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет Гуманітарних та соціальних наук
Кафедра Психології та соціології

Рівень вищої освіти Другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувачка кафедри психології
та соціології д. психол. н.,
проф. Бохонкова Ю. О.

«08» вересня 2022 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЦІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Овсянниковій Юлії Валеріївні

1. Тема роботи: «Соціально-психологічні особливості прояву віктимної поведінки у підлітковому віці та засоби їх мінімізації».

Керівник роботи: Сербін Ю. В., к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля, затверджений наказом по університету від 08.09.2022 р. № 110/15.17.

2. Строк подання здобувачем роботи: 18.11.2022 р.

3. Вихідні дані до роботи: *обсяг роботи – 98 сторінок (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами.*

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): *проаналізувати наукові джерела з зазначеної тематики; підібрати діагностичний інструментарій згідно проблеми дослідження; на основі проведеного констатувального експерименту розробити й апробувати програму соціально-психологічного тренінгу. Провести формувальний експеримент і порівняти результати констатувального і формувального експериментів. Ефективність проведеного експерименту оцінити за допомогою математичних методів оцінки значущості відмінностей середніх величин.*

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): *таблиці, рисунки (діаграми, гістограми, сегментограми).*

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1.	Сербін Ю. В. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	08.09.2022 р.	30.09.2022 р.
2.	Сербін Ю. В. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	01.10.2022 р.	12.10.2022 р.
3.	Сербін Ю. В. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	13.10.2022 р.	13.11.2022 р.

7. Дата видачі завдання: 10 вересня 2021 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Визначення проблеми дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	08.09.2022 р. – 11.09.2022 р.	
2	Аналіз літератури за проблемою. Робота над теоретичною частиною дослідження.	12.09.2022 р. – 30.09.2022 р.	
3	Розробка діагностичного інструментарію, проведення констатувального експерименту та обробка його результатів.	01.10.2022 р. – 12.10.2022 р.	
4	Розробка й апробація програми соціально-психологічного тренінгу.	13.10.2022 р. – 30.10.2022 р.	
5	Обробка результатів формувального експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики	31.10.2022 р. – 13.11.2022 р.	
6	Підготовка роботи до захисту	14.11.2022 р. – 17.11.2022 р.	
7	Представлення роботи на зовнішню рецензію	18.11.2022 р. – 23.11.2022 р.	
8	Перевірка роботи на академічний плагіат	24.11.2022 р. – 27.11.2022 р.	
9	Захист роботи	28-29.11.2022 р.	

Здобувачка вищої освіти:

Овсянникова Ю. В.

Керівник роботи:

к. психол. н., доц.

Сербін Ю. В.

РЕФЕРАТ

Текст – 98 с., рис. – 6, табл. – 2, додатків – 6, джерел – 135

В роботі представлено особливості віктимних проявів у підлітків та соціально-психологічні засоби їх мінімізації. Розглянуто психологічну характеристику підліткового віку, проаналізована віктимна поведінка, її складові та типологія, розглянуто особливості віктимних проявів у підлітків. Описано психологічні наслідки злочину та заходи щодо мінімізації віктимних проявів у підлітків. На етапі констатувального експерименту проведено психодіагностичні методики, спрямовані на дослідження поведінки підлітків у конфліктній ситуації та рівня прояву агресії, які відносяться до віктимних проявів. Розроблено й апробовано програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на профілактику та мінімізацію віктимних проявів у підлітків. Ефективність корекційних заходів оцінено за допомогою методів математичної статистики.

Ключові слова: ВІКТИМНІСТЬ, ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА, ЖЕРТВА, ПІДЛІТОК, РЕСТИТУЦІЯ, АГРЕСІЯ, ПОВЕДІНКА, ПРОФІЛАКТИКА, РЕАБІЛІТАЦІЯ, ЗЛОЧИНЕЦЬ, КРИМІНОЛОГІЯ, СОЦІАЛЬНЕ ОТОЧЕННЯ, СИТУАЦІЯ, ОСОБИСТІСТЬ, КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ТА ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТИ

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ	10
1.1. Аналіз проблеми дослідження, наявний у вітчизняній та закордонній науковій психологічній літературі	10
1.2. Психологічні особливості віктимних проявів у індивідуума	30
1.3. Віктимні прояви у поведінці підлітків та їх психологічні особливості	46
Висновки до розділу 1	52
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ	54
2.1. Обґрунтування вибору методичного матеріалу, організація та хід дослідження	54
2.2. Дослідження поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях	56
2.3. Вивчення стану агресії у підлітків, як одного із чинників віктимних проявів	59
2.4. Дослідження соціально-психологічних особливостей віктимних проявів у поведінці підлітків	62
2.5. Аналіз результатів констатувального експерименту	65
Висновки до розділу 2	70
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ МІНІМІЗАЦІЇ ВІКТИМНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ	72
3.1. Методологічні засади щодо корекції та мінімізації віктимних проявів у поведінці підлітків	72
3.2. Процедура проведення психокорекційного тренінгу «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктній ситуації та мінімізація віктимних проявів»	80
3.3. Результати формувального експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів	93
Висновки до розділу 3	101
ВИСНОВКИ	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	104
ДОДАТКИ	115

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Підлітковий вік займає особливе місце у психологічних дослідженнях, бо є найважливіший та складним зі всіх вікових періодів, є період становлення особистості. Центральним психологічним новоутворенням в підлітковому віці стає формування у підлітка своєрідного відчуття дорослості, як суб'єктивного переживання відношення до самого себе як до дорослого. Следствием цього можуть стати різного роду екстремальні форми поведінки.

Разом з цим, підлітки володіють і такою особливістю як віктимність – набуті людиною фізичні, психологічні та соціальні риси і ознаки, які можуть зробити його схильним до перетворення у жертву злочину. Великий вплив на дії жертви та її поведінку має такі якості особистості, як агресія (ворожість) та конфліктність.

Дану проблему вивчали як у зарубіжній, так і у вітчизняній науковій думці (Ю.М.Антонян, М.Вольфган, Х.Гентінг, А.І.Долгова, Г.Елленбергер, В.М.Кудрявцев, Г.Майнгейм, В.С. Мінська, О.В.Морозов, Дж.Пінатель, Д.В.Рівман, О.Л. Сітковський, В.О. Туляков, Л.В.Франк, Г.І.Чечель та інші).

Проте, на думку цілого ряду соціальних психологів, люди свідомо або не свідомо обирають соціальну роль жертви (установка на безпорадність, небажання змінювати власне становище без утручання ззовні, низька самооцінка, заляканість, засвоєння віктимних стереотипів з боку суспільства), постійно утягуються у різні криміногенні кризові ситуації з підсвідомою метою одержати як можна більше співчуття, підтримку з боку інших, виправданості рольової позиції жертви. Все це обумовлює подальші вивчення цієї складної проблеми.

Об'єкт дослідження – віктимогенність у підлітків.

Предмет дослідження – соціально-психологічні особливості прояву віктимної поведінки у підлітковому віці та засоби їх мінімізації.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити соціально-психологічні особливості прояву віктимної поведінки у підлітковому віці та запропонувати засоби їх мінімізації.

Виходячи з мети дослідження потрібно вирішити наступні **завдання**:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до проблеми віктимності особистості.
2. Надати психологічну характеристику підліткового віку з точки зору вікової психології.
3. Проаналізувати існуючі підходи щодо типології, структури віктимної поведінки особистості.
4. Провести констатувальний експеримент з метою виявлення соціально-психологічних особливостей віктимної поведінки у підлітків.
5. На основі результатів констатувального експерименту розробити засоби щодо корекції віктимних проявів у підлітків та програму щодо їх мінімізації.
6. Оцінити ефективність корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики.

Методологічною та теоретичною основою дослідження виступили: основні положення про сутність особистості (Л.С. Виготський, С.Д. Максименко, Г.С. Костюк, С.Л. Рубінштейн); положення про формування й розвиток особистості в онтогенезі (Г. О. Балл, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, С. Д. Максименко, О. Е. Орбан-Лембрик, С. Л. Рубінштейн та ін.); підходи японських вчених щодо проблеми загальної та спеціальної віктимності особистості (К.Міядзави, К.Уед); теоретичні обґрунтування віктимогенності особистості (О.М. Джу́жа, В.С. Медведєва, Є.М. Моїсеєв, Д.В.Рівман, В.Е. Христинко, та ін.); принципи надання психологічної допомоги (О.Ф. Бондаренко, О.І. Бондарчук, А.Й. Капська, З.І. Кісарчук, Н.Ю. Максимова, І.Ю. Хамітов).

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань у роботі

були застосовані методи теоретичного (зіставлення, систематизація, класифікація, узагальнення) та емпіричного дослідження. На різних етапах емпіричного дослідження (констатувальний та формувальний етапи експерименту) добирався і використовувався комплекс методів і прийомів, що включав спостереження, бесіди, тестування (методика К. Томаса та Р. Кіллена, діагностичний опитувальник стану агресії Басса-Дарки). Отримані результати аналізувалися кількісно із подальшою їх якісною інтерпретацією і змістовним узагальненням. Статистичне оброблення даних та графічна презентація результатів здійснювалися за допомогою персонального комп'ютера на базі пакету статистичних програм SPSS 10.0.

Наукова новизна дослідження.

- з'ясовано особливості віктимної поведінки підлітків;
- *виявлено*, що агресія та конфліктність є чинниками віктимних проявів у підлітковому віці;
- *поглиблено уявлення* про психологічний зміст понять «агресивна поведінка», «віктимна поведінка»;
- *розроблено* програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на корекцію віктимних проявів у поведінці підлітків;
- *дістала подальшого розвитку* розробка прийомів та засобів мінімізації віктимних проявів у поведінці підлітків.

Теоретичне значення дослідження полягає у осмисленні впливу рівня агресивності, ворожості та конфліктності на віктимну поведінку підлітків.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання його результатів в процесі викладацької роботи, у роботі правоохоронних систем, органів опіки і піклування, у соціальної та педагогічної сферах, у роботі медичинських та психологічних служб. Також отримані в процесі дослідження результати можуть бути у допомозі батькам підлітків, класним керівникам загальноосвітніх навчальних закладів, шкільним психологам.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ВІКТИМНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ

1.1. Аналіз проблеми дослідження, наявний у вітчизняній та закордонній науковій психологічній літературі

Головний зміст підліткового віку складає його перехід від дитинства до дорослості. Цей перехід підрозділяється на два етапи підліткового віку і юність (рання і пізня). Проте хронологічні межі цих віків часто визначаються по-різному. Процес акселерації порушив звичні вікові межі підліткового віку. Медична, психологічна, педагогічна, юридична, соціологічна література визначає різні межі підліткового віку: 10-14 років, 14-18 років, 12-20 років і т.п. [32, с. 384].

Звертаючись до вітчизняної історії, можна помітити, що вікова термінологія, що стосується підлітків також не була однозначною.

У тлумачному словнику В.І. Даля підліток визначає як “дитя на підросі” – 14-15 років [5, с. 402].

У академічному чотиритомному мовленнєвому словнику 1983 р. роз'яснюється, що підліток - це "хлопчик або дівчинка в перехідному від дитинства до юнацтва віці від 12 до 16 років " [5, с. 402].

На сучасному етапі межі підліткового віку приблизно співпадають з навчанням дітей в середніх класах від 11-12 років до 15-16 років.

А.Є. Лічко розрізняє молодший підлітковий вік 12-13 років, середній-14-15 років, старший-16-17 років [38, с. 256].

Але треба відзначити, що основним критерієм для періодів життя є не календарний вік, а анатомо-фізіологічні зміни в організмі.

Найістотнішим в підлітковому віці є статеве дозрівання. Показники його і визначають межі підліткового періоду. Початок поступового збільшення секреції статевих гормонів починається в 7 років, але інтенсивний підйом секреції відбувається в підлітковому віці. Це супроводжується раптовим збільшенням зростання, змужнінням організму, розвитком вторинних статевих ознак.

Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. І.В.Дубровіна зв'язує труднощі цього віку із статевим дозріванням як причиною різних психофізіологічних і психічних відхилень [30, с. 251].

В ході бурхливого зростання і фізіологічної перебудови організму у підлітків може виникнути відчуття тривоги, підвищена збудливість, понижена самооцінка. Як загальні особливості цього віку наголошуються мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселості до смутку і песимізму. Прискіпливе відношення до рідних поєднується з гострою незадоволеністю собою [52, с. 132].

Для розвитку людини важливий кожен вік. Та все ж підлітковий вік займає особливе місце в психології. Підлітковий період - це найважчий в складний зі всіх дитячих віків, є періодом становлення особи.

Всі сторони розвитку піддаються якісній перебудові, виникають і формуються нові психологічні новоутворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються соціальні установки. Цей процес перетворення і визначає всі основні особливості особи дітей підліткового віку. Розглянувши ці особливості, використовуючи дані вітчизняної психології, в роботах Л.І. Божовіч, В.В. Давидова, Т.В. Драгунової, І.В. Дуровіной, А.Н. Маркової, Д.І. Фельдштейна, Д.Б. Ельконіна та інших [50, с. 125].

Для підлітка все більше значення починає придбавати теоретичне мислення, здатність встановлювати максимальну кількість смислових зв'язків в навколишньому світі - в системі історично обумовленої реальності

людського існування. Він психологічно занурений в реальності наочного миру, образно-знакових систем, природи і соціального простору. Матеріал, що вивчається в школі і спеціальних закладах, стає для підлітка умовою для побудови і перевірки своїх гіпотез. Звичайно, таке занурення в реалії людського буття відбувається поступово, нарощуючись до кінця підліткового - початку юнацького віку.

Підліток, занурюючись в соціальне середовище, невпинно трансформує свої вищі психічні функції і привласнювану систему знаків. Ця обставина змінює мислення. Саме із цього приводу Ж. Піаже писав, що «соціальне життя трансформує інтелект через дію трьох посередників: мови (знаки), змісту взаємодії суб'єкта з об'єктами (інтелектуальні цінності) і правил, наказаних мисленню (колективні логічні або дологічеськіє норми) [31, с. 386]. В цьому випадку привласнювані соціальні відносини виробляють нові можливості мислення.

У підлітковому віці, з 11-12 років, виробляється формальне мислення. Підліток вже може міркувати, не пов'язуючи себе з конкретною ситуацією; він може, відчуваючи себе легко, орієнтуватися на одні лише загальні посили незалежно від сприйманої реальності. Іншими словами, підліток може діяти в логіці міркування.

Підліток може зробити гігантський по своїй якості стрибок - він починає орієнтуватися на потенційно можливе, а не на обов'язково очевидне. Завдяки своїй новій орієнтації він дістає можливість уявити все, що може трапитися, - і очевидні, і недоступні сприйняттю події. Тим самим підвищується вірогідність того, що він розбереться в тому, що дійсно відбувається.

Обговорюючи особливості учбової діяльності в отроцтві, треба зауважити, що предметом аналізу можливостей цього віку верхню планку в розвитку мислення - рішення, здібність до рефлексії і т.п. Проте насправді багато підлітків продовжують залишатися на рівні конкретного мислення. Це

може бути обумовлено індивідуальним розвитком: через деякий час підліток подолає цей рівень. Але для когось це може здаватися межею розвитку. Причини, що пояснюють затримку або зупинку в розвитку, може бути і різні соціальні умови, і генетичні особливості, і внутрішня позиція самого отрока. Комплекс причин зумовить прагнення до розвитку, пошук радості від рефлексії на свої (і чужі) розумові дії або байдужість (зовнішнє і внутрішнє) до мислення як форми розумової активності. У останньому випадку угасає і значущість для підлітка освітньої учбової діяльності. Він може зайняти пасивну позицію і по можливості просто нічого не робити. Але, мучений совістю, шукатиме додатку своїх сил в іншій діяльності.

У підлітковому віці увага, пам'ять, уяву вже придбали самостійність - підліток настільки оволодів цими функціями, що тепер в змозі управляти ними по своїй волі. У цей період починає виявлятися індивідуально домінуюча провідна функція: кожен підліток може сам визначити, яка з функцій є для нього найзначущішою.

Якщо у молодшого школяра переважає мимовільна увага і це визначає роботу вчителя з класом, то підліток цілком може управляти своєю увагою. Порушення дисципліни в класі носять швидше соціальний характер, а не визначаються особливостями уваги.

Підліток може добре концентрувати увагу в значущій для нього діяльності: у спорті, де він може добитися високих результатів, в трудовій діяльності, де він часто проявляє чудо в умінні зосередитися і виконати тонку роботу, в спілкуванні, де його спостережливість може змагатися із спостережливістю дорослих, у яких вона є професійною якістю. Увага підлітка стає добре керованим, контрольованим процесом і захоплюючою діяльністю.

У школі на уроках увага підлітків потребує підтримки з боку учителя-довга учбова діяльність надихає підлітка на підтримку довільної уваги. У педагогічному процесі відпрацьовані прийоми підтримки мимовільної уваги

і організації довільного. Вчитель може використовувати емоційні чинники, пізнавальні інтереси, а також постійну готовність підлітка скористатися випадком і затвердити себе серед однолітків в зручній для цього ситуації.

Звичайно, тут йдеться про потенційні можливості і про апофеоз уваги в окремі, значущі для самолюбності підлітка моменти його життя. В той же час ті ж отроки можуть впасти в стан глибокого стомлення, коли увага, здається, зовсім зникає з складу пізнавальних процесів. Він сидить, якщо можна - лежить з очима, що напівзакриваються, і знаходиться в стані повної прострації, в стані легкого пригноблення, що супроводжується занепадом сил, байдужістю до оточуючого. Тут зникає не тільки довільне, але і, здається, мимовільна увага.

Саме в підлітковому віці крива стомлюваності різко підвищується, особливо в 13-14 і в 16 лет [31, с. 423].

Судячи з проявів уваги, підлітковий вік- період парадоксів в досягненнях можливостей і в втратах.

Підліток вже здатний управляти своїм довільним запам'ятовуванням. Здібність до запам'ятовування постійно, але поволі зростає до 13 років. З 13 до 15-16 років спостерігається швидше зростання пам'яті. У підлітковому віці пам'ять перебудовується, переходячи від домінування механічного запам'ятовування до смислового. При цьому перебудовується сама смислова пам'ять, вона набуває опосередкованого, логічного характеру, обов'язково включається мислення. У згоді з формою змінюється і зміст запам'ятовується; стає доступнішим запам'ятовування абстрактного матеріалу. Пам'ять працює на опосередованіях вже привласнених знакових систем, перш за все мови.

У підлітковому віці уява може перетворитися на самостійну внутрішню діяльність. Підліток може програвати розумові задачі з математичними знаками, може оперувати значеннями і значеннями мови, сполучаючи дві вищі психічні функції: уява і мислення. В той же час підліток може будувати

свій уявний світ особливих відносин з людьми, світ, в якому він програє одні і ті ж сюжети і переживає одні і ті ж відчуття до тих пір, поки не зживе свої внутрішні проблеми.

Для підлітка соціальний світ, в якому він живе, існує апіорі. Це природно-наочно-соціальна реальність, в якій він ще не відчуває себе діячем, здатним змінювати цей світ. І в природі, в наочному світі в соціальних відносинах. Саме тому, його «перетворення» виражаються в краху предметів, в акціях підліткового вандалізму в природі і в місті, в неприборканих пустощах і хуліганських витівках в суспільних місцях. При цьому він соромливий, неспритний, не упевнений в собі.

Зовсім інша справа - сфера уяви. Реальність уявного миру суб'єктивна - це тільки його реальність. Події, що відбуваються тут, опосередковані образами і знаками з реальності загальнолюдської культури. Звичайно, вони впливають на особу підлітка з усією певністю. Але підліток суб'єктивно по своїй волі управляє облаштуванням свого внутрішнього світу. Світ уяви - особливий світ. Підліток вже володіє діями уяви, які приносять йому задоволення: він володарює над часом, має вільну оборотність в просторі, вільний від причинно-наслідкових зв'язків існуючих в реальному просторі соціальних відносин людей. Свобода мешкання у внутрішньому, психологічному просторі просуває підлітка в розвитку. Вільне поєднання образів і знаків, побудова нових образно-знакових систем з новими значеннями і значеннями розвиває творчі здібності, дарує неповторні вищі відчуття, які супроводять творчій діяльності. Вільна побудова сюжетної лінії і вільний вибір бажаного місця, де розгортаються події уявного життя, дозволяють не тільки планувати і проживати задуми, повторюючи їх знову і знову, перебудовувавши сюжети і відчуття за своїм бажанням, але і дають можливість пережити напругу дійсних соціальних відношенні і пережити почуття релаксації.

Уява підлітків може робити таким чином вплив на пізнавальну

діяльність, емоційно-вольову сферу і саму особу.

Якщо підліток позбавлений свого внутрішнього уявного світу, деякі психологи і психіатри застосовують своєрідний метод: проблеми, що мають, підлітки знайомляться з персонажами фантастичних книг або кіно і вчаться ідентифікувати себе з ними. Приймаючи умови роботи, підліток в своїй уяві навчається входити в образ вибраного героя і починає виразно відчувати, що уявний світ теж реальний. Психолог супроводжує підлітка в його внутрішньому уявному просторі.

В той же час, у міру того як мислення підлітка формується і міцніє, може виникнути антагонізм між мисленням і уявою. Крім того, серед підлітків, як і серед дітей, є сухі реалісти, які ігнорують не тільки життя в уяві, але і саму уяву, вважаючи це якійсь психологічною слабкістю.

Таким чином, уява в отрочстві може збагатити внутрішнє життя підлітка, може, з'єднуючись з раціональними знаннями, перетворитися і стати справжньою творчою силою, але може і прийти в занепад після пори дитинства, позбавити підлітка польоту фантазії і творчості.

Центральним психологічним новоутворенням в підлітковому віці стає формування у підлітка своєрідного відчуття дорослості, як суб'єктивного переживання відношення до самому себе як до дорослого [49, с. 264]. Фізичне змушнення дає підлітку відчуття дорослості, але соціальний статус його в школі і сім'ї не міняється. І тоді починається боротьба за визнання своїх прав, самостійності, що неодмінно приводить до конфлікту між дорослими і підлітками.

У цей період в процесі фізичного, психічного і соціального розвитку разом з позитивними досягненнями закономірно виникають негативні утворення і специфічні психологічні труднощі. Самосвідомість, що розвивається, саме в отрочстві робить людину особливо тривожною і не упевненою в собі.

Підліток прагне осмислити свої домагання на при знання; оцінити себе

як майбутнього хлопці або дівчину; визначити для себе своє минуле, значення особистого справжнього, за глянути в особисте майбутнє; визначитися в соціальному просторі — осмислити свої права і обов'язки. Підліток зацікавлено оцінює себе і інших, співвідносивши властиві собі особливості з тим, як поведуться однолітки і дорослі.

Домагання на визнання в отроцтві направлені на реалізацію себе у сфері фізичного, розумового і особового розвитку. У цьому віці загострена потреба у визнанні «самозвеличання», унікальності і одночасно - психологічна залежність від однолітків, тому підліток ефективно сполучає его-позицію не «плутайте мене з іншими» і конформну позицію «Ми - група однолітків», оскільки спілкування з однолітками виступає як потреба і значуща діяльність.

Завищені домагання максималізму і можливості їх реалізації часто вступають в суперечність, що приводить до так званої кризи ідентичності. Підліток випробовує невпевненість в собі, яка бореться з відчуттям власної унікальності.

Домагання на визнання в отроцтві направлене на придбання емоційної незалежності від батьків і інших дорослих; розвиток духовності і інтелектуального потенціалу, таких необхідних для цивільної зрілості; вибір і підготовку до професії; підготовку до браку і сімейного життя.

Самосвідомість підлітка, хай і в незрілій формі, вже включає всі компоненти самосвідомості дорослої особи. Самосвідомість, що розвивається, в отроцтві визначає духовну роботу відносно визначення внутрішньої позиції, в основі якої лежить прагнення бути відповідальним за себе, за свої особові якості, за свій світогляд і за здатність самостійно відстоювати свої переконання. Підліток сензитивен до свого духовного світу, тому він починає інтенсивно просуватися в розвитку всіх ланок самосвідомості.

Підлітка починає хвилювати він сам в своєму фізичному і духовному

втіленні. Питання «Яким я можу з'явитися перед іншими?» для нього особливо актуальний. В першу чергу його хвилює його тіло, особа, ім'я.

Зовнішній вигляд - предмет дослідження, турботи, наслідування і пошуку індивідуальності. Окрім проблеми привабливості зовнішності, багато підлітків хвилює проблема наявності духовності у виразі обличчя.

Так же важливо в отроцтві пройти правильний шлях у відношенні до свого імені. У крузі сім'ї і однолітків підліток чує різне звернення до себе: це і пестливі дитячі імена і ніжні прізвиська, але це і клички, деколи нещадно оцінюючі його індивідуальні властивості або зовсім знецінюючі його особу.

Ігноруючи ціннісне відношення до імен інших, підлітки «круто» відстоюють своє право на прийнятне звернення до себе — з належною пошаною і відповідно до культурних норм соціального оточення. Відповідний обіг по імені — показник соціального визнання, регулювати яке простіше, ніж інші його форми.

Особливості самосвідомості і самооцінки в отроцтві безпосередньо відображаються на поведінці. При заниженій самооцінці підліток недооцінює свої можливості, прагне до виконання тільки найпростіших задач, що заважає його розвитку. При завищеній самооцінці він переоцінює свої можливості, прагне виконати те, з чим не в змозі справитися, що також негативно позначається на розвитку його особи.

Підліток живе в теперішньому часі, але для нього велике значення мають його минуле і майбутнє — область передбачуваного. Світ його понять і уявлень переповнений не оформленими до кінця теоріями про самого себе і про життя, планами на своє майбутнє і майбутнє суспільства.

Для підлітка соціальний простір предстає в реальності спілкування, а також в самостійно існуючій в ній реальності обов'язків і прав.

Обов'язки і права мають особливе значення і значення для підлітків. Їм доводиться лавірувати між двома, що часто суперечать один одному, системами норм, прийнятих в соціальному просторі відносин дорослих і в

підліткової субкультури.

Отроцтво стає періодом, коли людина починає свідомо формулювати свої ціннісні орієнтації. Підліток соціально орієнтований, він прагне бути «як всі» у відношенні до нормативної поведінки. В той же час він прагне затвердити свою унікальність, бути «краще, ніж інші», наполягає на тому, щоб його не «плутали з іншими». З'єднання двох тенденцій — бути «як всі» і, отже, уміти слідувати нормативній поведінці і одночасно бути «іншим», ніж інші, створює для підлітка велику проблему. В результаті підлітки нерідко проявляють асоціальну поведінку, що затверджує його у власних очах.

Порушення підлітками нормативної поведінки в спілкуванні — вельми поширене явище.

Входження в соціальний простір при розвиненій рефлексії дозволяє підлітку проникнути в глибини своєї індивідуальності. В результаті деяки починають тяжіти до існування усередині захищаючого групового «Ми», інші — до автономності не тільки в зовнішньому, але і у внутрішньому світі.

Найважливішим новоутворенням пубертатного періоду можна назвати статеву ідентичність — уявлення про себе з погляду своєї сексуальної поведінки. Ускладнити формування статевої ідентичності можуть наступні особливості підліткової сексуальності: надзвичайно висока інтенсивність статевого ваблення, так звана юнацька гіперсексуальність, і прагнення підлітків активно експериментувати з новою для них функцією — сексуальною. Слідством цього можуть стати різного роду екстремальні форми поведінки [31, с. 256]. Крім того, слід мати на увазі, що достатньо часто підліток розглядає початок статевого життя як своє образне присвячення в дорослість і прагне до нього, слідуючи не сексуальним імпульсам, а прагненню бути «як всі» або ж «крутіше за всіх».

Крім того, в підлітковому віці послідовно з'являються дві особливі форми самосвідомості: відчуття дорослості і «Я-концепція».

Відчуття дорослості – новоутворення підліткового віку. Коли говорять, що дитина дорослішає, мають на увазі становлення його готовності до життя в суспільстві дорослих людей, причому як рівноправного учасника цього життя.

Порівнюючи себе з дорослим, підліток приходить до висновку, що між ним і дорослим ніякої різниці немає. Він починає вимагати від оточуючих, щоб його більше не вважали маленьким, він усвідомлює, що також володіє правами. Центральне новоутворення цього віку — виникнення уявлення про себе як про «не-дитина». Підліток починає відчувати себе дорослим, прагне бути і вважатися дорослим, він відкидає свою приналежність до дітей. У нього немає відчуття справжньої, повноцінної дорослості, зате є величезна потреба у визнанні його дорослості оточуючими.

Таким чином, відчуття дорослості стає центральним новоутворенням пубертатного періоду, а до його кінця, при мірно в 15 років, підліток робить ще один крок в розвитку своєї самосвідомості. Після пошуків себе, особовій нестабільності у нього формується «Я-концепція» (образ власного «Я») – система внутрішньо узгоджених уявлень про самого себе, образів «Я». При цьому вона може і не співпадати з реальним «Я». Я-концепція з моменту свого зародження стає важливим чинником у формуванні особи, сприяє досягненню її внутрішньої узгодженості особи, визначає інтерпретацію життєвого досвіду і є джерелом уявлень про те, що повинне відбутися.

По виразу О. М. Леонтьєва, «особа народжується двічі»: перший раз – усередині соціального індивіда (сприйняття «Я» як частини колективного «ми»), другий — як самостійний суб'єкт. Для нього характерна не тільки самостійність рішень, але і відповідальність за досконалий вибір — при «другому народженні особи» відбувається вихід за рамки соціального індивіда. Звичайно це «народження» проходить в кінці підліткового віку. Тоді ж відбувається і формування Я-концепції (образу «Я») [38, с. 352].

Образ «Я» — це уявлення людини про себе самого, відносно стійка, не

завжди усвідомлювана, переживається як неповторна система представлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими.

Я-концепція включає набір якихось стійких характеристик, за допомогою яких людина описує самого себе і дає собі емоційну оцінку. Ці характеристики дуже різноманітні, але будь-яка з них відноситься до одного з трьох видів «Я»:

1. Соціальне «Я» виникає завдяки включеності особи в життя суспільства в цілому, а також в гру «соціальних ролей», в рамках якої поведінка людини починає підкорятися певним правилам. «Людина», «школяр», «син (дочка)», «друг», «спортсмен», «відмінник», «хлопець (дівчина)» — це лише короткий перелік ролей, які можуть виконуватися в підлітковому віці.

2. Фізичне «Я». Внутрішній світ людини багато в чому визначається властивостями його тіла: біологічною статтю, фізичним здоров'ям, особливостями нервової і гормональної систем. Зовнішній вигляд — предмет дослідження, турботи, наслідування і пошуку індивідуальності. Підліток в процесі розвитку його самосвідомості належить пристосуватися до свого тілесного, фізичного вигляду. Від заперечення себе через кризові переживання і зусилля, направлені на наближення свого обличчя і тіла до якогось ідеалу, він повинен дійти ухвалення унікальності своєї тілесної оболонки і прийняти її як єдино можлива умова свого матеріального буття. Ідентифікація з тілом відбувається відповідно до традиційного відношення до нього в культурі, до якої належить підліток.

3. Психологічне «Я» є набором характеристик, за допомогою яких кожний з нас описує себе як індивідуальність, як істота, володіюча певними психологічними властивостями: характером, особистостними особливостями, здібностями, звичками, дивностями і схильностями. Тут можна виділити:

- «Я — реальне» — сприйняття людиною його реальних, об'єктивно

існуючих властивостей, тобто того, який він насправді.

- «Я — ідеальне» — уявлення про те, яким слід стати, щоб відповідати внутрішньому критерію успішності.

- «Я — очима інших» — те, як, на нашу думку, нас бачать інші.

Я-концепція виникає на основі взаємодії людини з навколишнім середовищем і розвивається в процесі самоактуалізації особи впродовж всього життя. Вона забезпечує внутрішню узгодженість і самореалізацію особи, її задоволеність життям, регулює емоційний стан, інтерпретує досвід, виступає як системостворюючий суб'єктивний світ особи. Я-концепція бере участь в збереженні стабільних систем соціальної стратифікації, розкриває зміст мікросоціальних процесів і внутрішньоособових механізмів адаптації і дезадаптації.

Для становлення Я-концепції сучасних підлітків характерні:

- яскраво виражене прагнення до індивідуального досягнення певної мети;

- стрибкоподібний характер вікової динаміки процесу становлення Я-концепції і рівнів особово-ролевої рефлексії;

- нестійкість, рухливість самооцінки;

- стрибкоподібне збільшення з віком коефіцієнта соціально-психологічної адаптованності, відвертості реальній практиці діяльності і відносин;

- значення категорій особових особливостей, відношення до себе, родинних зв'язків і сімейних відносин, відношення до протилежної підлоги, захоплень і інтересів, соціальних контактів, що росте разом з розвитком особи;

- низька значущість потреб у пошуках значення життя, самоствердженні, позитивній оцінці, творчості, саме вихованні, самореалізації.

В кінці пубертатного періоду, на межі з ранньою юністю, уявлення

про себе стабілізуються і утворюють цілісну Я-концепцію.

Головна нова межа, що з'являється в психології підлітка в порівнянні з дитиною молодшого шкільного віку, - це вищий рівень самосвідомості, потреба усвідомити себе як особу. Л.С. Виготській вважає, що формування самосвідомості складає головний підсумок перехідного віку [38, с. 654].

Підліток починає вдивлятися в самого себе, як би відкриває для себе своє "Я", прагне пізнати сильні і слабкі сторони своєї особи. У нього виникає інтерес до себе, до якостей власної особи, потреба зіставлення себе з іншими людьми, потреба в самооцінці. Уявлення, на підставі яких у підлітків формуються критерії самооцінки, отримуються в ході особливої діяльності – самопізнання. Основною формою самопізнання підлітків, на думку Л.М. Фрідмана і І.Ю. Кулагіной, є порівняння себе з іншими людьми: дорослими, однолітками [30, с. 163].

Поведінка підлітка регулюється його самооцінкою, а самооцінка формується в ході спілкування з навколишніми людьми, а, перш за все, з однолітками. Орієнтація на однолітка пов'язана з потребою бути прийнятим і визнаним в групі, колективі, з потребою мати друга, крім того, із сприйняттям однолітка як зразка, який ближчий, зрозуміліше, доступніше в порівнянні з дорослою людиною. Таким чином, на розвиток самооцінки підлітка впливають взаємостосунки з однолітками, з класним колективом [28, с. 142].

На думку Л.С. Виготського, ключем до розуміння психології підлітка є проблема інтересів. Молодший підлітковий вік розпадається на дві фази — негативну і позитивну, фазу ваблень і фазу інтересів. Перша, триваюча близько двох років, пов'язана із згортанням і відмиранням раніше сталої системи інтересів (звідси її протестуючий, негативний характер) і з процесами визрівання і появи перших органічних ваблень. Друга характеризується визріванням нового ядра інтересів. Л.С. Виготській також звертає увагу на схожість негативної фази у

підлітків з негативізмом, характерним для трирічних дітей, попереджаючи, втім, про небезпеку їх ототожнення [38, с. 362].

Опис кризи пубертатного періоду даний в роботі Д.Б. Ельконіна і Т.В. Драгунової [50, с. 123]. Головна теза авторів полягає у тому, що в цьому віці формується «відчуття дорослості» — прагнення бути, здаватися і діяти як дорослий. Якщо дорослі відносяться до цього адекватно, то розвиток відбувається безконфліктно і прогноз його більш сприятливий. Якщо ж підліток, що переживає «почуття дорослості», стикається з відношенням до нього як до маленького, то виникає конфлікт, взаємне нерозуміння.

Існують два основні шляхи протікання даної кризи:

Криза незалежності. Її симптоми – норовистість, упертість, негативізм, свавілля, знецінення дорослих, негативне відношення до їх вимог, що раніше виконувалися, протест-бунт, ревності до власності. Це деякий ривок вперед, вихід за межі старих норм, правил: «я вже не дитина».

Криза залежності. Її симптоми – надмірна слухняність, залежність від старших або сильніших, регрес до старих інтересів, смаків, форм поведінки. Це повернення назад, до тієї своєї позиції, до тієї системи відносин, яка гарантувала емоційне благополуччя, відчуття упевненості, захищеності: «я дитина і хочу залишатися їм».

Як правило, підліток займає подвійну позицію, в симптомах кризи присутня та і інша тенденція, йдеться тільки про те, яка з них домінує. Через недостатню психологічну і соціальну зрілість підліток, пред'являючи дорослим і обстоюючи перед ними свої нові погляди, добиваючись рівних прав, прагнучи розширити рамки дозволеного, одночасно чекає від дорослих допомоги, підтримки і захисту, чекає (звичайно, неусвідомлено), що дорослі забезпечать відносну безпеку цієї боротьби, захистять його від дуже ризикованих кроків. Тому підвищено-ліберальне, «раз вирішальне»

відношення часто натрапляє на глухе роздратування підлітка, а достатньо жорстка, але при цьому аргументована заборона, викликавши короточасний спалах обурення, навпаки, веде до заспокоєння, емоційного благополуччя.

До окремих проявів підліткової кризи відносять наступні:

Негативізм, який виявляється як негативна установка по відношенню до всього оточуючого, зокрема до предметів недавнього інтересу. Іноді виявляється м'якше, іноді – у формі руйнівної активності. Суб'єктивні переживання – пригноблений стан, туга, пригніченість – можуть, на жаль, ховатися і виявлятися тільки в інтимному житті – щоденниках, з близькими друзями і т.п.

Інтелектуалізація як засіб психологічного захисту полягає в зануренні в абстрактні, філософські питання і сприйняття їх як предметів безпосереднього інтересу часто відображають особисте, глибоко приховане відчуття занепокоєння. Треба відзначити, що непродуктивність уяви в поєднанні з надцінними ідеями — можлива ознака уповільненої шизофренії. З другого боку, інтелектуалізація несе в собі і безумовно позитивний момент – підліток навчається абстрактно мислити, формулювати і перевіряти гіпотези і т.п.

Схильність до аналізу, зокрема до безжального аналізу оточуючих (батьків, вчителів тощо) і самоаналізу в поєднанні з крайньою егоцентричністю, — ще один прояв підліткової кризи. Підліток, який без кінця мацає свої м'язи, або дівчина, яка годинами фарбується і т. д., як правило, щиро уявляють, що справлять не просто значуще, а незабутнє враження на інших. Це часом стає істинною трагедією підліткового віку, оскільки, коли молоді люди збираються разом, увага кожного з них набагато більше зосереджена на самому собі, ніж на тих, хто поряд.

Підліткова депресія, яка буває двох видів: 1) без відмінність і відчуття пустки; відчуття, що дитинство вже кінчилось, а дорослим він

себе ще не відчуває. Виникає деякий вакуум, який сприймається як скорбота по втраченій людині — частини самого себе. Нетривала, легко лікується; 2) результат смуги життєвих поразок (прагнув розв'язати поставлені проблеми, але безуспішно: або оточуючі не розуміють його, або він відчув обмеження своїх потенційних можливостей). В той же час адаптивні механізми дорослої людини ще відсутні. Прогноз важкий. Так, значне число самогубств в юності відбувається не після тривалого пошуку альтернативних рішень складної проблеми, а унаслідок миттєвого пориву. Часто останньою краплею стає втрата відчуття значущості зв'язку з батьками або з другом.

Випробування різних соціальних ролей виявляється в різних сферах. Це, наприклад, пубертатна еротика як школа любові без пов'язаних з відповідальністю наслідків в майбутньому. Підліток ще не розуміє співвідношення між любов'ю, сексуальністю і відповідальністю за наслідки поло завивання любові – і це нормально. У ньому, особливо в хлопчику, поєднується підвищена сексуальна напруга з прагненням до ідеалу. Проте необхідна для дорослішання гра, до нещастя, може дуже рано втратити свій ігровий характер – і тоді відбуваються статеві хвороби, ранні вагітності, саме вбивства через нещасну любов і т.п.

Проблеми сприйняття свого фізичного образу. Як відомо, для чоловіків біологічно виправдано активна поведінка і, відповідно, для них важлива активна функція тіла. Якщо активна діяльність чоловіка успішна, у нього розвивається позитивне самовідчуття. Для жінки — все навпаки. По цьому позитивне самовосприятіє складається у хлопців в тій мірі, в якій їх тіло виражає індивідуальну ефективність; в той же час жінка своєю фізичною зовнішністю повинна символізувати прагнення до підпорядкування і безпеки, душевність і тепло. Такі соціальні очікування. Низька оцінка свого фізичного Я може стати причиною порушень в поведінці (по механізму гіперкомпенсації), поганій успішності в школі і

т.п. Ці явища, як правило, мають місце тільки у хлопчиків. Справа, зокрема, у тому, що, як показано останнім часом, для дівчаток колосальну роль, частково на підсвідомому рівні, виконує настання менструацій, яке робить її повноцінною жінкою у власному сприйнятті.

Синтезом цих підходів є теорія Е. Еріксона, який виділяє кризу підліткового віку, визначаючи його як кризу ідентичності, тобто формування ідентичності (відповіді на питання «хто я в різних життєвих і соціальних ситуаціях» і відомості всіх цих ролей у внутрішньо несуперечливий комплекс) на противагу ролевої невизначеності дитячого особового «Я». Дитина може судити про себе відповідно до позицій в різних співтовариствах і просторах. Відношення до себе як до сина або як до учня може не співпадати, але подібне неспівпадання не сприймається як турбуюче. Можна сказати, що до підліткового віку «Я» фрагментарне, осколковий, ситуативно залежно [49, с. 241].

Формування ідентичності, по Еріксону, є процес самовизначення. Ідентичність (тотожність) може зрозуміти в двох вимірюваннях – тимчасовому і ситуативно-ролевому. У тимчасовому вимірюванні ідентичність забезпечує спадкоємність, зв'язок минулого, справжнього і майбутнього. У ситуативно-ролевому вимірюванні ідентичність складає центральну освіту, що утримує в єдності багато ситуацій і, з відповідально, ролі, в яких виступає людина. Людина, що сформувала ідентичність, виявляється самототожним, він залишається самим собою незалежно від ситуації діювання, він адекватний ситуації, не втрачаючи при цьому свою особу.

Формування ідентичності (криза ідентичності) іноді вимагає від людини переосмислення своїх зв'язків з оточуючими, свого місця серед інших людей. Особливо важлива ре структуризація відносин з батьками, оскільки дорослішаюча людина не може далі задовольнятися роллю опікуваного і керованого.

Пізніше проблема ідентичності досліджувалася багатьма авторами. Найбільш відомі роботи Дж.Марсія який виділив чотири основні варіанти, або стан, формування ідентичності, що одержали назву статусів ідентичності [38, с. 294].

Вирішеність наперед – ухвалення на себе зобов'язань, не проходячи через кризу ідентичності. Таким чином можна охарактеризувати статус ідентичності тих людей, яким через зовнішні обставини рано довелося прийняти на себе передчасну дорослість.

Дифузія ідентичності – стан уникнення рішень, відмова від пошуку власної ідентичності, своєрідне продовження дитинства.

Мораторій — власне період побудови своєї ідентичності, стан пошуку відповідей на питання «хто я, який я?».

Досягнення ідентичності – благополучне завершення кризи ідентичності, виникнення нової самотождественності.

Проблема нашого часу – практично невичерпний набір можливих ідентифікацій. Будь-який культурно заданий стандарт у принципі доступний кожному. Тому нерідко трапляється, що молода людина, що досягла віку, в якому вибір ідентичності стає необхідним, реально виявляється до цього нездібний. У таких ситуаціях індивідуум часто вдається до «психосоціального мораторію» — продовження перехідного періоду від юності до дорослості: він пасивно чекає моменту, коли йому трапиться нагода знайти себе, або «бере соціальний тайм-аут» (йде в комуни, релігійні групи і т.п. як тимчасовий притулок для молодих людей, що шукають свій спосіб життя). Можливий також варіант, коли він зовсім мине кризу ідентичності, беззастережно приймаючи цінності своєї сім'ї і їх соціально-ролеві очікування. У ряді випадків надійне відчуття самоїдентичності так і не досягається. Тоді розвивається тенденція відходу від близьких взаєностосунків, їх формалізації і стереотипизації. Розвиваються здібності до продуктивної роботи: або людина ні на чому не

можуть зосередитися, або з головою йде в одну діяльність, нехтуючи всіма іншими. Може також виникнути негативна ідентичність (презирливе і вороже відношення до тієї ролі, яка вважається нормальною в сім'ї і найближчому оточенні), що приводить до різних соціальних протестів. Ці явища можуть бути подолані відносно легко, а можуть стати причиною правопорушень, неврозів і психозів – залежно від попереднього досвіду підлітка. Потрібно, щоб у підлітка в дитинстві було достатньо вражень власної успішності, позитивних реакцій на нього; повинно бути також в дитинстві сформовано переконання, що його чекає цілком доступне для нього позитивне майбутнє. Тоді в підлітковому віці ці переконання дадуть тільки тимчасову просадину, але не зникнуть назавжди.

Суїцидальна поведінка також відноситься до поширеного симптому підліткової кризи. Саме в цьому віковому періоді воно відрізняється різноманітністю: це суїцидальні думки, наміри, вислови, загрози, спроби. У багатьох європейських країнах воно настільки поширене, що займає друге-третє місце серед причин смертності в цьому віці.

До 13-річного віку суїцидальні спроби зустрічаються вельми рідко. У 14-15 років ця активність різко зростає, досягаючи максимуму в 16-19 років. Саме на підлітковий вік доводиться пік суїцидів, пік експериментів з порушуючими свідомість речовинами і іншої життєво небезпечної активності. Причому підлітки, в анамнезі яких неодноразово наголошувалися думки про самогубство, відкидали думки про його смертельний результат.

У молодших школярів (у основному після 9 років) спостерігається суїцидальна активність, яка найчастіше обумовлена не загрозливими психічними захворюваннями, а ситуативними реакціями, джерелом яких є, як правило, внутрішні конфлікти.

Статистично виявлено, що в 90% випадків суїцидальна поведінка у вигляді загроз, висловів, намірів – це «крик про допомогу», адресований

перш за все своїм близьким [31, с. 267]. Це значить, що підліток відчуває високий дискомфорт, причини якого до ладу зрозуміти не може, а у формі, зрозумілій батькам, виказати не уміє. Іноді суїцидальні спроби підлітків носять просто демонстративний характер. Проте не треба розуміти це так, ніби все відбувається «ні з чого» або «навмисне».

Статистично найчастіше суїцидне поведінка нестійких підлітків викликана втратою батьків і близьких, розпадом сім'ї унаслідок розлучення, сімейною дезорганізацією з жорстокою матір'ю і безвольним батьком.

Далі по значущості слідує шкільні проблеми, особливо у хлопчиків. Тривалий неуспіх по предметах, відсутність позитивного контакту з вчителями і дітьми небезпечні для не дуже інтелектуально обдарованих, підвищений чутливих і боязких підлітків, страждаючих до того ж зниженими адаптаційними можливостями.

У дівчаток суїцидальне поведінка може бути спровоковане несподіваною вагітністю в поєднанні із страхом покарання з боку батьків; розривом з об'єктом любові в поєднанні з приниженим відчуттям власної гідності; соромом через мастурбацію. Хлопчики звичайно демонструють або скоюють суїцид під впливом алкогольного сп'яніння. Вибрані ними способи зведення рахунків з життям залежать від особливостей характеру. При демонстративній поведінці частіше використовуються порізи вен, отруєння неотруйними ліками, рідше – повішення, що особливо небезпечне, оскільки замість показної, як правило, настає реальна смерть. Останні роки часто причиною суїциду служить заклик на військову службу, про яку він начується жахів і вважає, що краще померти удома, ніж там від знущань.

У разі негативної реакції батьків на суїцидну поведінку підлітка ситуація може посилитися з подальшими негативними реакціями підлітка або відходом зламу. В усякому разі ця подія повинна примусити батьків

здуматися про їх відносини з дітьми, між собою і психологічній обстановці в сім'ї в цілому.

Суть підліткової кризи складає властиві цьому віку підліткові поведінкові реакції. До них відносяться: реакція емансипації, реакція групування з однолітками, реакція збільшення (хобі).

Реакція емансипації- ця реакція є типом поведінки, за допомогою якого підліток прагне вивільнитися з-під опіки дорослих, їх контролю, заступництва. Потреба вивільнитися пов'язана з боротьбою за самостійність, за затвердження себе як осіб. Реакція може виявлятися у відмові від виконання загальноприйнятих норм, правил поведінки, знеціненні етичних і духовних ідеалів старшого покоління. Дріб'язкова опіка, надмірний контроль за поведінкою, покарання шляхом позбавлення мінімальної волі і самостійності загострюють підлітковий конфлікт і провокують підлітків на крайні заходи: прогули, втікання зі школи і з будинку, бродяження.

Реакція групування з однолітками. Підліткам властиве інстинктивне тяжіння до об'єднання, до групування з однолітками, де виробляються і апробовуються навички соціальної взаємодії, уміння підкорятися колективній дисципліні, уміння завойовувати авторитет і зайняти бажаний статус. У групі однолітків ефективніше відпрацьовується самооцінка підлітка. Він дорожить думкою однолітків, віддаючи перевагу їх суспільству, а не суспільству дорослих, критику яких він відкидає [41, с. 130].

Реакція захоплення. Для підліткового віку захоплення (хобі) складає вельми характерну особливість. Захоплення необхідні для становлення особи підлітка, оскільки завдяки захопленням формуються схильності, інтереси, індивідуальні здібності підлітків.

Вони діляться на наступні види [38, с. 352]:

1. Інтелектуально-естетичні захоплення (музика, малювання, радіотехніка, електроніка, історія тощо).

2. Накопичувальні захоплення (колекціонування мазки, пластинок, листівок).
3. Ексцентричні (бажання підлітка бути в центрі уваги веде до захоплення екстравагантним одягом).

Знання підліткових захоплень допомагає краще зрозуміти внутрішній світ і переживання підлітків, покращує взаєморозуміння між підлітками і дорослими.

Всі дослідники сходяться на тому, що весь підлітковий період — складний час як для самого індивідуума, так і для оточуючих його людей. Існує декілька підходів до пояснення проблем даного періоду.

Психоаналітичний підхід з'явився в 30-е роки минулого століття з роботами дочки З. Фрейда Ганни Фройд. В період статевого дозрівання прокидаються сили інстинктивної природи, які порушують вже сталу внутрішню психічну рівновагу. Відбувається своєрідне повернення до вже пройденої (по З. Фройд) генітальної фази – руйнування емоційних зв'язків з батьками, оскільки пошуки відповідного об'єкту любові виходять тепер за межі сім'ї. Інакше кажучи, щоб підліток зміг в майбутньому полюбити іншу людину і створити з часом нову сім'ю, в його душі повинне звільнитися місце, займане батьками. Такий підхід пояснює деякі особливості, дійсно властиві підліткам: обожнювання знаменитостей (кінозірок тощо) як перетворена любов до батьків, властива раннім фазам розвитку; різкі перепади між крайнощами в поведінці, невірноваженість думок і відчуттів і т.п. як повернення до інфантильних проявів.

Для соціально-психологічного підходу головними поняттями є соціалізація і роль. У індивідуума з'являється безліч можливостей в плані як вибору, так і ухвалення нових соціальних ролей. Ослаблення впливу колишніх авторитетів і можливість експериментування, що відкривається, у області соціально-ролевої поведінки часто приводить до виникнення у молодих людей сумнівів і нерішучості. Іншими словами, цей підхід пояснює

особливості юнацького розвитку процесом зміни ролей. Шлях соціалізації і освоєння нових соціальних ролей нерідко зв'язаний з метаннями, невпевненістю, непослідовністю, конфліктами і іншими труднощами ролевого вибору. Якщо ролі для дитини визначають дорослі, то у міру дорослішання і з переходом до юності виникає задача самостійного вибору і інтерпретації ролевої поведінки. При цьому неодмінно виникають ролеві конфлікти.

Отже, психоаналітичний підхід бачить причину стресу і внутрішньої напруги, характерної для підліткового віку, у внутрішній емоційній нестабільності; соціальна психологія — в суперечності тих дій, які суспільство надає на молоду людину.

1.2. Психологічні особливості віктимних проявів у індивідуума

У свій час Г. Гентінг помітив, що «в деякому сенсі жертва створює злочинця сама» [13, с. 56]. Цей вислів не втрачає своєї актуальності і по сьогоднішній день, оскільки аналіз багатьох злочинів показує, то дії злочинця, як здавалося б не спровоковані поведінкою потерпілого у предзлочинній ситуації, дійсно є більшою або меншою мірою результатом вкладу особи, якій було спричинено шкоду. Мабуть., дійсно є певний соціальний зв'язок, який обумовлює поведінку, що усвідомлюється усіма особами, які беруть участь у взаємодії та свідомо орієнтують їх на дії інших осіб.

Захищеність особи є багатоконпонентним поняттям і складається з психофізичного, соціального і інформаційного чинників. Різні форми злочинної діяльності в різній мірі торкаються цих перерахованих складових компонентів.

У переважній більшості випадків аналіз сексуальних злочинів зводиться до вивчення особи злочинця, його сексуального розвитку, при цьому практично не враховується поведінка і особа жертви. Але, як показують дослідження соціально-кримінологій, в створенні сприяючої злочину ситуації, а також і в динаміці здійснення злочину часто сама жертва виконує значну роль.

Одержані в результаті дослідження дані дозволили зробити взвод про те, що поведінка жертви сексуального злочину складається з трьох фаз:

- поведінка в предзлочинний період;
- поведінка; у момент здійснення злочину;
- поведінка після здійснення злочину.

Поведінка жертви в предзлочинний період

Контент-аналіз кримінальних справ, інформація, одержана методом трансформованого інтерв'ю, дали можливість встановити особливості поведінки жертви в предзлочинний період. Виявилось, що 18 % жертв свідомо провокували чоловіка на сексуальний зв'язок. Жінки загравали, робили недвозначні натяки, сприяли вживанню спиртних напоїв з розрахунком, що в останню мить вони зможуть уникнути небажаної близькості. Причому часто це «загравання» жертви здійснювали в стані алкогольного сп'яніння. Вживання алкоголю жертвою в більшості випадків призводить до того, що жертва втрачає здатність, адекватної оцінки відбувається, не може орієнтуватися в обстановці, тим більше чинити опір. Здатність логічно мислити і ухвалювати вірні рішення в стані алкогольної дії зменшується. Невелике вживання алкоголю звільняє людину від деяких внутрішніх «гальм», людина може поводитися так, як він не повівся б ніколи. Збільшення дози алкоголю може привести до того, що людина стає нездатний оцінювати стан, в якому знаходиться, хоча сам як і раніше упевнений, що може вирішувати складні задачі.

Можна виділити конкретні поведінкові показники, відповідні різним

стадіям сп'яніння.

Згідно багатьом віктимологічним дослідженням, приблизно кожна третя потерпіла від згвалтування знаходилася у момент насильства в із стоянні алкогольного сп'яніння. При цьому майже все (близько 93 %) вживали спиртні напої разом з насильниками: 16 % жертв вели себе практично також, тобто своєю поведінкою давали зрозуміти чоловіку про їх бажання встановити з ним сексуальні відносини, але робили це неусвідомлено, не до кінця розуміючи провокаційну підоснову своїх дій [45, с. 73].

Найчастіше така поведінка властиво людям з істероїдною акцентуацією характеру. У цих людей постійне бажання бути в центрі уваги, причому його вони готові досягати будь-яким способом. Дуже часто задоволення, цього бажання і приводить іноді до небажаних для них наслідків.

Іноді мотивом такої поведінки жертви є інтерес («а що з цього вийде?»), усвідомлення своєї переваги («як хочу, так їм і поверну»).

Деякі дії жінки чоловік може тлумачити як приховане заохочення. Наприклад, в міському транспорті при посадці в переповнений трамвай чоловік намагається схопити поручень, але замість поручня хапає жінку за ногу значно вище за коліно. У такому стані вони проїжджають одну зупинку (інакше чоловік випаде з трамвая), після чого обидва придбавають нормальний стан. Реакція жінки: «Які у вас теплі руки». Після цих слів чоловік, відчувши заохочення з боку жінки, починає настирливо з нею знайомитися [45, с. 73].

У даному прикладі чоловік був готовий до засудження (чекав його) своїх дій, з боку жінки, яке могло бути виражене різним способом. Але реакція супутниці спровокувала його на те, чого він раніше робити не припускав. В даному прикладі все закінчилося для обох сторін нешкідливо. Проте він показує, як необдумані слова, погляд можуть підштовхнути одну із сторін взаємодії до не планованих нею дій.

Першим, хто вжив дану термінологію, був ізраїльський вчений-кримінолог Менашем Амір. Він під «сприятливою поведінкою» розумів поведінку потерпілого, «яка могла бути інтерпретована злочинцем як явне запрошення до сексуальної взаємодії, виступати як знак того, що жертва буде доступна, якщо він виявить достатню наполегливість» [13, с. 23].

М. Амір дійшов висновку, що злочинець, який діяв в умовах «сприятливої» жертви, має каратися менш суворо, ніж той, який зґвалтував «несприятливу» жертву.

У вітчизняній віктимології «сприятливою поведінкою» називається така віктимна поведінка, яка підрозділяється на провокуючу, або товчкову, що породжує на перших етапах взаємодії у злочинця впевненість у приступності партнерки та сприяє поступово, завдяки аморальній поведінці потерпілої, припущення про можливість здійснення полового акту зі згоди партнерки, що врешті-решт полегшує здійснення злочину.

Треба зазначити, що зґвалтування відносять до категорії агресивних насильницьких дій, в основі яких знаходиться чоловіча потреба у контролі та домінуванні. Вважається, що зґвалтування скоюють психічно неврівноважені чоловіки.

Однак необхідно відзначити, що ця обставина на сьогодні, не має єдиного для всіх визначення, тому існує значна кількість думок відносно того, яку поведінку можна вважати «сприятливою». Причина цього полягає в тому, що під дане визначення можна підвести будь-яку поведінку жертви. Так, не вчасно закриті входні двері, занадто яскрава манера вдягатися, надмірна товариськість та багато іншого можуть бути розцінені як сприяння зґвалтуванню.

В кожному конкретному випадку необхідне ретельне вивчення питання щодо поведінки жертви в момент скоєння злочину, особливо в час безпосередньої її взаємодії зі злочинцем. Проте невизначеність психологічних аспектів поведінки злочинця та потерпілого завжди буде

перешкоджати об'єктивному висвітленню обставин, в яких скоювався злочин.

Фактично обидві відмічені групи жертв (а це кожна третя із загальної кількості постраждалих) в предзлочинний період брали найактивнішу участь в створенні злочинної ситуації, будучи ініціатором встановлення першого контакту з майбутнім злочинцем. Саме ця активність привела до виникнення злочинної ситуації.

Інші 66 % жертв не брали участь в створенні злочинної ситуації, не мали намірів вступати в які-небудь, а тим більше сексуальні відносини. Ці жертви є «чистими, що попалися під руку» [45, с. 74].

У предзлочинний період поведінка жертви може бути різному ступеню усвідомленості, вона може якісь деталі ситуації, що створилася, не брати до уваги або відноситися до них з підвищеною увагою. Представлення поведінки жертви злочину в такій формі дає можливість припустити, що жертва, яка повністю усвідомлює свою поведінку, звертаючи при цьому увагу на всі незначні факти, може провокувати здійснення злочину проти неї.. Така усвідомлено-провокуюча поведінка може бути пояснене тим, що жертва прагне згодом одержати яку-небудь вигоду для себе. Дана поведінка жертви злочину фактично є злочинною і при глибшому аналізі повинна трактуватися як злочин, переводячи жертву в розряд злочинця. Виявлення такої форми поведінки можливе із застосуванням психологічних досліджень, направлених на встановлення ступеня усвідомленості дій постраждавши ший сторони.

Жертва, потрапляючи в екстремальну ситуацію здійснення проти неї злочину, прагне задовольнити виниклу у неї потребу уникнути цієї ситуації або звести до мінімуму можливі негативні наслідки. У цей момент у постраждалої виникає декілька варіантів поведінки для задоволення цієї потреби. Вибір варіантів поведінки відбувається з урахуванням знання як попереднього свого, так і чужого життєвого досвіду.

Якщо у людини переважають процеси гальмування, то, потрапляючи в екстремальні умови здійснення проти нього злочину, він в перший момент поводить пасивно, не роблячи практично ніяких активних дій. І навпаки, людина, у якого переважають процеси збудження, починає «кидатися», негайно пробувати різні варіанти виходу з ситуації, що створилася. Час перебування в такому стані залежить від швидкості зміни нервових процесів даної людини.

Чим вище для жертви значущість можливої втрати, тим вище загальний рівень її емоційної напруги. У міру розвитку злочину і неможливості для жертви уникнути насильства рівень емоційної напруги збільшується. Якщо ж потерпіла сторона не упевнена, що зможе протистояти насильнику, емоції ще більш посилюються. Передбачуваний негативний результат подій, що розвиваються, тільки підсилює збудження жертви.

В цьому випадку, як показують результати багатьох досліджень, поведінка постраждалої переходила в область не контрольованої з її сторони поведінки, і обумовлювалася тими стереотипами, які були сформовані раніше.

Було виявлено, що певну кількість жертв у момент згвалтування фактично випробовували позитивні психоемоційні стани невеликої сили. Ці жертви при вербальному описі свого стану приховували факт наявності позитивних емоцій, всіляко представляючи себе «чистою жертвою».

Поведінка жертви у момент здійснення злочину

Проведені дослідження дали можливість виділити основні форми поведінки потерпілої у момент здійснення злочину проти неї. Всі особливості поведінки згрупували по ознаці активності поведінки жертви і визначили наступні п'ять основних форм:

- відсутність оборони;
- пасивна оборона;

- оптимально-активна оборона;
- агресивна оборона;
- аутоагресивная оборона.

Відсутність оборони (зустрічається в 3 % від загального числа обстежених). При цій формі поведінки у жертви часто виникає заторможеність психомоторних реакцій, що приводить до відсутності яких-небудь дій, направлених проти нападаючого [45, с. 73].

Причини виникнення загальмованості можуть бути різними — тип вищої нервової діяльності жертви; страх отримання значних калічень, можливість смерті, несподіване попадання в незнайомі обставини і т.п. Дана форма поведінки може спостерігатися також у людей, які навмисно провокують злочин проти себе з метою отримання надалі яких-небудь вигод. Навмисна провокація по суті є злочином, жертву в цьому випадку можна умовно віднести до категорії потерпілих, оскільки в даній формі взаємостосунків фактично не відбувається сексуального насильства. В деяких випадках сексуального контакту немає взагалі, відбувається тільки його інсценування.

Пасивна оборона (34 % від загального числа). У початковий період нападу виявляється певна короткочасна млява протидія. Якщо агресія з боку нападаючого посилюється, то жертва припиняє оборони тільки дії [13].

Оптимально-активна оборона (49% від загального числа). Що найчастіше зустрічається. Для захисту жертва використовує різні види і форми дії на злочинця (як вербальні, так і невербальні). В деяких випадках такі дії достатні для припинення насильства. Після зняття загрози насильства або після здійснення злочину які-небудь дії з боку жертви припиняються. Спостерігається найчастіше.

Така форма, поведінки жертви, коли вона тільки до якогось моменту чинить опір, є найпоширенішою. У даній формі поведінки примітним також є те, що жертва не прагне завдати навмисно якого-небудь фізичного збитку

нападаючому, а тільки протидіє йому. Наприклад, якщо нападаючий намагається схопити, то жертва відводить руки насильника убік; якщо насильник захопив руку, то звільняється від захоплення; якщо намагається завдати удару, то для захисту підставляє руки; якщо зірваний одяг, то прикриває голі ділянки тіла і т.п.

На перше місце з віктимологічної значущості серед типів потерпілих від вбивства дослідники віднесли так званий тип потерпілого агресивного насильника. Це жертви, віктимна поведінка яких стала повштовхом до нанесення їм шкоди.

До цього типу у більшості відносяться чоловіки у віці 26-40 років (рідко більш старші), з низьким освітнім та культурним рівнем, з примітивними потребами, фізично розвинені добре, погано бачать перспективу розвитку подій, екстравертовані, іноді страждають відхиленнями в сексуальній сфері, істеричні. В загальній кількості насильницьких злочинів жертв такого типу нараховується приблизно 16% [13, с. 74].

Агресивна оборона (12 % від загального числа). Цей тип складають чоловіки віком 30-50 років (рідко іншого віку), які мають ті ж негативні якості, що і представники попереднього типу, але фізично є недостатньо розвиненими.

Для захисту жертва поводить себе агресивно впродовж всього злочину. При такій формі поведінки агресивні дії з боку жертви можуть перевищувати необхідні, що може привести до фізичного знищення нападаючого, переводячи жертву в клас злочинця. Припинення насильства не завжди приводить до припинення агресивних дій з боку жертви [45,74].

Тип вибірково агресивних насильників та провокаторів, або родинний деспот предстає чоловіком у віці 25-45 років з низьким культурним рівнем, з примітивною правосвідомістю, з девіантною поведінкою (зловживає спиртним, скоює аморальні вчинки) має

упевненість у тому, що його вчинки не підпадають під дію закону і він має право на поведження за власним розсудом з членами своєї родини. Проте він буває боягузливим, страждає послабленням статевої потенції, а іноді має психопатологічні відхилення. Як правило, родинні деспоти замикаються у вузькому родинному колі, де їм «усе дозволяється». Ці особи дуже корисні, ніколи не відмовляються від матеріальної допомоги та вимагають її навіть від дітей. Усього таких потерпілих близько 2%.

Тип вибірково агресивного провокатора, для якого рушійним мотивом є сексуальний, виявляється чоловіком у віці 20-30 років (рідше старше), з достатньо високим культурним рівнем, з низькою критичністю. Він полюбляє «красиве життя» - ресторани, клуби, жінок. Безпосередньо в загрозливих ситуаціях поводить себе активно. Проте часто знаходиться у ситуаціях, коли він не спроможний надати опору (у стані сп'яніння, сну). Цей тип складає близько 4% від загальної кількості потерпілих.

Тип вибірково агресивних провокаторів складають жінки 20-35 років, які знаходяться у шлюбі або мають співмешканців, з невисоким культурним рівнем, зловживають спиртними напоями, схильні до зради, особливо не приховуючи це від оточуючих. Іншим варіантом агресивного провокатора може бути жінка, яка зраджує чоловіку, але таємно. Тут провокація виступає як необачність потерпілої. Усього таких жертв не більше 3%.

Найбільш поширеним є тип пасивної потерпілої. Це жінка 20-35 років, у шлюбі, з низьким освітнім та культурним рівнем, дуже навіювана, конформістка, з виразною соромливістю, але низькою правосвідомістю. Така жертва не хоче «виносити сміття з хати», терпить знущання та не протидіє своєму мучителю. Таких потерпілих нараховується 16% від загальної кількості жертв.

Ще один тип жертви називається типом ініціативного потерпілого. Це, як правило, чоловіки, у віці від 18 до 45 років, з різним рівнем освіти, фізично розвинені добре, сміливі, рішучі, здатні до ризику. Критичність,

розуміння небезпеки понижені, має місце самовпевненість. Цей тип потерпілих складає майже 23 %.

Аутоагресивная оборона (2% від загального числа). Жертва направляє свою агресію проти самої себе. В процесі нападу у жертви виникає важкий психічний стан, що приводить часто до суїциду.

В результаті проведених досліджень не була встановлена яка-небудь достовірна залежність між формою оборони і припиненням насильства, тобто будь-яка з форм оборони може привести або до припинення насильства в початковій фазі здійснення злочину, або до посилення агресії нападаючого.

Цей факт не дає які-небудь конкретні рекомендації щодо поведінки жертви у момент здійснення злочину. Проте ступінь віктимності потенційної жертви можна понизити. Для цього необхідно підвищувати рівень загальної захищеності, використовуючи інформаційну складову загальної захищеності, тобто знати можливі форми здійснення злочинів даного вигляду, місця здійснення сексуального насильства, засобу особистої оборони.

Як показав психологічний аналіз кримінальних справ, аналіз інформації, одержаної при проведенні дослідження, істотну роль у визначенні форм поведінки жертви у момент здійснення злочину (згвалтування) виконує соціальне середовище, в якій відбувалося формування стереотипів поведінкового реагування постраждалої. Тобто формування захисних реакцій у разі небезпеки і етично-етичних цінностей відбувалося під дією того соціального оточення, в якому жертва знаходилася у момент формування її як особи. Проведений аналіз моделі взаємостосунків «жертва — злочинець» і зіставлення результатів досліджень дозволили зробити висновок, що останнім часом поведінка жертви у момент згвалтування все частіше стає пасивною. Це пояснюється декількома причинами:

– кількість осіб, що навмисно провокують злочин з метою отримання матеріальних вигод після злочину, дещо збільшилася. Це пов'язано практично з повною відсутністю морально- етичної дії з боку держави, яка поєднується з важким нинішнім матеріальним положенням населення;

– у жертв відбувається трансформація відношення до самого факту сексуального насильства. На першому місці у жертв даного виду злочинів все частіше стоїть не захист своєї честі, гідності, як це було в 80 рр.,

– а боязнь отримання увечий, смерті, зараження захворюваннями і т. п., що приводить до боязні надання якого-небудь опору насильнику.

Особливої уваги заслуговують гендерні ознаки віктимної поведінки. Загальновідомо, що під тендером у психології визначається соціально-біологічна характеристика. за допомогою якої люди співвідносять поняття «чоловік» та «жінка».

Оскільки «стать» є біологічною категорією, соціальні психологи часто посилаються на біологічні підстави гендерних відмінностей як «статеві різниці». Гендерна роль визначається як набір очікуваних зразків поведінки (норм) для чоловіків та жінок.

Гендерна проблематика, особливо в останній час. отримала свого бурхливого розвитку та стала однією з ключових в багатьох галузях наукового знання. У віктимології тендерна проблема також є достатньо актуальною і, ще, далеко не в повному обсязі. знайшла свого значного відтворення.

Гендерна віктимність - це реалізована злочинним актом здатність людини за певних обставин стати жертвою цього злочину, внаслідок обумовленості такого перетворення статево-рольовим чинником. За таким визначенням тендерна віктимність має статево-рольову детермінацію і може бути розглянута з позиції включення індивіда конкретної статі в кримінальну ситуацію.

Треба зауважити, що в Україні гендерна проблема має свої особливості, які так чи інакше впливають на віктимологічні аспекти життєдіяльності її громадян. В умовах трансформації сучасного суспільства роль чоловіка значно виросла - це час кримінальних війн, розподілення власності, завоювання «чужих територій», створення умов для передачі накопичених багатств своїм нащадкам. Навіть , такі дані, як співвідношення чоловіків та жінок в українському парламенті - 19 до 1, в уряді 13 до 2, свідчить про домінуючу роль чоловіків у житті українського суспільства. А ця обставина у більшості і визначає основну віктимологічну спрямованість тендерного прояву «української віктимогенності».

Гендерні характеристики злочинів є досить показовими у сенсі визначення віктимологічних особливостей статевого рівня.

Жінок - жертв вбивств - в 3,5 рази більше, ніж жінок-вбивць. А серед жертв 108 злочинців, обвинувачених судами в скоєнні кількох вбивств на сексуальній почві, доля чоловіків складає 8,5%, а жінок-91,5% [13, с. 78].

Як відмічають фахівці, чоловіки внаслідок більшої можливості до опору менш уразливі, ніж жінки. Проте поведінка чоловіків частіше має агресивний характер та, відповідно, частіше створює певні обставини, які можуть привести до заподіювання їм шкоди під час опору. Звідси і більша частка чоловіків-жертв в порівнянні з жінками.

В злочинах, які скоюються в стані афекту, потерпілими також в основному є чоловіки - 88,4%. Крім цього, 76% потерпілих-жінок та близько 56% потерпілих-чоловіків, за даними правоохоронців, характеризуються їхнім оточенням негативно [13, с. 74].

Таким чином, визначаючи гендерні характеристики злочинів, треба виходити з того типу потерпілих, які мають місце у певній кримінальній ситуації. Так, чоловічому типу притаманним є: тип потерпілого агресивного насильника; вибірково агресивного насильника та провокатора або родинного деспота; тип ініціативного потерпілого. Для жіночого типу -

вибірково агресивного провокатора, агресивного провокатора та пасивно потерпілого.

Поведінка жертви після здійснення злочину

Відразу безпосередньо після здійснення злочину у жертви може спостерігатися шоківий зрив. Протягом декількох хвилин людина відчуває такі симптоми шоку, як тремтіння, озноб, сльози, нудота, холодний піт і т.п. Це не ознаки слабкості, а реакція на шок, яка виникає після завершення кульмінаційного моменту ситуації. У жертви може спостерігатися утруднення в розумінні реальності тільки що відбувся. Для неї може бути важко концентруватися і пригадати деталі.

Можливо, протягом декількох годин або днів у жертви наголошується підвищений вміст в крові адреналіну, стан - напружений, роздратований. В цей час жертва може погано спати через підвищений вміст - адреналін. Дуже важливо пам'ятати, що в цей час потерпіла людина у край чутлива до реакції оточуючих на те, що відбулося. Критика тільки посилить травму, тоді як підтримуюча реакція сприятиме заспокоєнню. Жертва може відчувати себе емоційно обділеною і затерплою, і лише зрідка у неї може з'являтися відчуття тривоги. У неї виникає відчуття, що вона діє не усвідомлюючи своєї поведінки.

По відношенню до злочинця існує два основні варіанти поведінки жертви після здійснення злочину:

- покарання злочинця за всяку ціну;
- під впливом можливого соціального «покарання» жертва прагне приховати факт здійснення злочину, оскільки подальший судовий розгляд, розголос на думку жертви, можуть завдати їй шкоди ще більше, ніж сам злочин.

Для покарання злочинця при першому варіанті поведінки постраждала або звертається до правоохоронних органів, або використовує свої соціальні зв'язки (для здійснення відплати привертає знайомих, наймає яких-небудь

людей і ін.). Останній варіант покарання кривдника переважним вважають 14 % від числа всіх анкетованих [28, с. 245].

Поведінка в другому випадку характеризується тим, що постраждала всіляко приховує сам факт здійснення злочину. В деяких випадках можливість розголосу викликає важкий психічний стан у потерпілої, що може привести до суїциду.

Багато потерпілих вважають, що відношення суспільства до них зміниться на краще не, якщо факт здійснення згвалтування проти них стане надбанням громадськості. Так, 48 % опитаних нами упевнені, що обнародування факту згвалтування погіршить їх соціальний статус. Це є для них однією з основних перешкод при обігу в ОВС для порушення кримінальної справи за фактом злочину [45, с. 74].

Проблема оцінки поведінки людини у кримінальній ситуації є достатньо складною та викликає велику кількість суперечок серед дослідників. Ця проблема породила концепцію так званої сприятливої жертви, що була розглянута саме в руслі віктимологічних досліджень.

Жертви з насильницьких злочинів мають як позитивні, так і негативні характеристики, які за звичай проявляються і у віктимній поведінці індивіда. Такі ж особливості мають місце і в тендерному підході до розглядуваних аспектів.

1.3. Віктимні прояви у поведінці підлітків та їх психологічні особливості

Діти та підлітки не одноразово стають жертвами злочинів, жорсткого відношення та галтування. Де яки автори вважають, що жертва, злочинець та ситуація складають єдину кримінальну систему, від функціювання якої і

залежить можливість реалізації протиправних дій [2, с. 40]. При цьому велике значення має поведінка жертви, яка нерідко сприяє здійсненню злочину, особливо якщо це злочин сексуального характеру, а іноді навіть і спонукає злочинця до певних дій. У деяких випадках жертва злочину, особливо неповнолітня, сама не розуміє, що своєю поведінкою провокують злочинні дії або сексуальні домагання, які полегшують здійснення відносно їх злочину.

М. Амір, вивчаючи жертв зґвалтувань (зґвалтування - скоєння насильних сексуальних дій по відношенню до партнера проти його згоди), констатував такі «сприятливі» прояви: приналежність злочинця і жертви до однієї расі; знайомство жертви і злочинця; молодий вік жертви (15-19 років); вживання алкоголю до зустрічі зі злочинцем або разом з ним; «погана» репутація жертви; проживання жертви і злочинця в одному районі; зустріч жертви зі злочинцем у день зазіхання в компанії; здійснення злочину в значному віддаленні від місця проживання злочинця і жертви: використання злочинцем різних форм примусу, у тому числі досить грубих; приниження жертви і знуцання над нею [13, с. 45].

Говорячи про поведінку не можна не відмітити значної ролі гендерні ознаки віктимної поведінки: залежно від статі і формуються певні типи поведінки жертви.

На віктимну поведінку особистості можуть вплинути такі фактори як фізичний розвиток, культурний та моральний рівень, акцентуації характеру, здатність особи до ризику, самооцінка особистості, психічні захворювання.

Великий вплив на дії жертви та її поведінку має такі якості особистості, як агресія (ворожість) та конфліктність.

В результаті порівняно-вікового вивчення встановлено, що жертвою сексуального насильства може стати будь-яка дитина або підліток незалежно від віку і психічного здоров'я. При цьому в ході функціонування кримінальної системи (жертва - злочинець - ситуація) велике значення

набуває поведінку неповнолітніх, яка нерідко сприяє реалізації протиправних дій. Вироблення ефективних стратегій для запобігання сексуальному насильству залежить від здатності потенційної жертви по сукупності “сигнальних” ознак визначити загрозливий характер предкримінальної ситуації на попередніх етапах, оцінити і прогнозувати її подальший розвиток і, відповідно до цього, регулювати свої дії. Причому специфіка регуляції поведінки в сексуально значущих ситуаціях така, що вона вимагає наявності у неповнолітніх обізнаності в питаннях статевих взаєностосунків, здатності розуміти характер і значення сексуальних дій, які з'являються у дітей в процесі онтогенезу і залежать від рівня психічного і етапу психосексуального розвитку. При нормативному розвитку к 14-ти рокам — віку закінчення малоліття, складаються лише основні психологічні структури етапу статеворольової поведінки, відповідальні запам'ятовування характеру сексуальних дій. Здатність повною мірою розуміти їх значення формується пізніше на етапі психосексуальних орієнтацій і залежить також від інтеріоризації суспільних норм прояву сексуальної активності та різновиду моральної свідомості. На поведінку малолітніх великий вплив справляє такі вікові особливості, як навіюваність, підлеглість авторитету дорослої людини, зайва довірливість, некритичність, відсутність антиципації і життєвого досвіду в поєднанні з ігровим характером інтересів, цікавістю і допитливістю, які спонукають дітей до вивчення нових явищ, у тому числі і у області сексуальних відносин.

Вікові особливості психічного і психосексуального розвитку дівчаток підліткового віку у вигляді становлення платонічного, еротичного або сексуального лібідо, реакцій емансипації, групування з однолітками, імітації в з'єднанні із зайвою довірливістю, недостатньою критичністю, подверженності механізмам індукції з боку лідерів референтних груп і авторитетних людей, сприяють виникненню ситуацій, в яких зростає ризик стати жертвою сексуального насильства.

Таким чином, діти і багато підлітків володіють віктимністю - предрасположенностью за певних умов ставати жертвою сексуального насильства. Під віктимністю ми розуміємо потенційний комплекс психофізичних властивостей, який обумовлює нездатність неповнолітніх своєчасно зрозуміти сексуальну спрямованість дій злочинця, їх етично-етичну суть і соціальні наслідки і (або) виробляти і реалізовувати ефективні стратегії поведінки в сексуально значущих ситуаціях. Віктимність визначається сукупністю внутрішніх чинників (вікового, особового, дізонтотгенетичного і психопатологічного) і складається з інтелектуального і вольового компонентів. На цей феномен впливають зовнішні об'єктивні процеси (рання десоціалізація в результаті деструкції сімей), що приводять до збільшення кількості дітей -соціальних сиріт і дітей з девіантною поведінкою, які опиняються в криміногенних умовах з підвищеною концентрацією асоціальних осіб -потенційних злочинців. При цьому віктимність підвищується в результаті девіантної поведінки дітей, обумовленого як психопатологічними, так і соціально-психологічними причинами. Віктимність виявляється при збігу ситуативного і агресіологічного чинників у віктимній поведінці жертви.

Таким чином, у психічно здорових дітей і підлітків є потенційний "психологічний комплекс віктимності", який виявляється в їх поведінці при взаємодії із злочинцем і сприяє здійсненню протівоправних дій.

Виділено три типи віктимної поведінки, які спостерігаються як у психічно здорових, так і у потерпілих з психічними розладами [2, с. 40]. Найчастішим є пасивно-підпорядковуваний тип поведінки, який характеризується зниженням рухової активності і виявляється в пасивному підпорядкуванні і виконанні всіх вимог злочинця. При цьому можна встановити пасивно-оборонний варіант і пасивно-байдужий. У першому випадку потерпілі роблять боязкі спроби протистояти агресору, проявляють негативне відношення до того, що відбувається, виказують прохання їх не

чіпати, прагнуть викликати жалість, проте активного опору вони не чинять. У другому варіанті поведінка потерпілих носить абсолютно пасивний характер і виявляється в повному підпорядкуванні будь-яким вимогам, відсутності висловів або прохань, загальмованості аж до повної байдужості до того, що відбувається.

Псевдопровокуючий тип зовні схожий з провокуючою поведінкою дорослих потерпілих і характеризується підвищенням рухової активності, прагненням до взаємодії з потенційним злочинцем, встановленням з ним мовного контакту, кокетуванням, проявом інтересу сексуального характеру аж до прямого заохочення сексуальної активності і сексуальної розгальмованості, а також сумісним вживанням алкогольних напоїв і ейфорізуючих засобів.

Нестійкий тип виявляється у відсутності чіткої лінії поведінки, крайньої мінливості вчинків і висловів, суперечності дій, зміні періодів пасивно-підпорядкованої, псевдопровокуючої і активно-оборонної поведінки.

Всі типи сприяють здійсненню відносно неповнолітніх сексуального насильства.

Ряд психологічних досліджень показали, що жертви зґвалтувань, особливе неповнолітні, не розуміли того, що своєю поведінкою провокували злочинні дії або сексуальні домагання, які поліпшували здійснення відносно їх злочину. Відсутність соціального досвіду, а також недостатньо розвінена когніційна сфера, можуть свідомо експлуатуватися більш досвідченим у сексуальних відносинах злочинцем.

Дослідження, які були проведені за часів незалежності в Україні, доповнили соціально-психологічний портрет жертви, яка потерпіла від сексуальної агресії, такими характеристиками: невисокий соціальний статус (середня чи незакінчена середня освіта, робота у сфері

обслуговування); незаміжня або розведена: гіперсексуальність та статева незадоволеність; якщо жертва неповнолітня чи молода дівчина випереджальне статеве визрівання, несприятливе сімейне виховання (неповна сім'я, конфлікти або сварки в сім'ї, судимість батьків, відсутність належної уваги з боку батьків і таке інше); психічні вади. відсутність досвіду статевих стосунків, неусвідомлена провокаційна поведінка; надмірна довірливість; низькі когнітивні якості [13, с. 73].

У неповнолітніх потерпілих навіть при вживанні незначних доз алкогольних напоїв або наркотичних засобів часто спостерігається виражене сп'яніння, при якому порушується здатність правильно сприймати обставини відбувається, відсутні спроби захистити себе, чинити опір. Стан часто характеризується повною пасивністю і байдужістю, перехідною в наркотичний сон з подальшою амнезією кримінального періоду. У подальшому, після відновлення ясності свідомості, потерпілі не можуть пригадати події, що відбулися, про той, що трапився здогадуються по пошкодженнях і больових відчуттях в статевих органах, безладу в одязі і іншим ознакам. Все це свідчить про порушення сприйняття юридично значущих обставин і актуальної здатності розуміти характер і значення сексуального насильства, а також і чинити опір. При легкому або помірно вираженому алкогольному або наркотичному сп'янінні ознак глибокого затьмарення свідомості звичайно не виникає, а має місце легке оглушення, яке не позбавляє їх здатності в цілому сприймати навколишню дійсність (місце, час, що знаходяться поряд людей, послідовність їх дій і т.п.). Разом з тим, стан сп'яніння впливає на критичні і прогностичні функції потерпілих, на їх здатність своєчасно і правильно сприйняти "сигнальні" моменти в поведінці злочинця і можливі варіанти розвитку ситуації. Крім того, у більшості потерпілих спостерігається міарелаксируюча дія алкоголю або наркотика, що приводить до зниження або повної втрати ними здібності чинити опір.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні.

В ході бурхливого зростання і фізіологічної перебудови організму у підлітків може виникнути відчуття тривоги, підвищена збудливість, понижена самооцінка. Як загальні особливості цього віку наголошуються мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселості до смутку і песимізму. Прискіпливе відношення до рідних поєднується з гострою незадоволеністю собою.

Особливості самосвідомості і самооцінки в отрочтві безпосередньо відображаються на поведінці. При заниженій самооцінці підліток недооцінює свої можливості, прагне до виконання тільки найпростіших задач, що заважає його розвитку. При завищеній самооцінці він переоцінює свої можливості, прагне виконати те, з чим не в змозі справитися, що також негативно позначається на розвитку його особи.

Найважливішим новоутворенням пубертатного періоду можна назвати статеву ідентичність – уявлення про себе з погляду своєї сексуальної поведінки. Ускладнити формування статевої ідентичності можуть наступні особливості підліткової сексуальності: надзвичайно висока інтенсивність статевого ваблення, так звана юнацька гіперсексуальність, і прагнення підлітків активно експериментувати з новою для них функцією — сексуальною. Следством цього можуть стати різного роду екстремальні форми поведінки

Таким чином, підлітки володіють віктимністю - схильність за певних умов ставати жертвою насильства. Під віктимністю ми розуміємо потенційний комплекс психофізичних властивостей, який обумовлює нездатність неповнолітніх своєчасно зрозуміти сексуальну спрямованість дій злочинця, їх етично-етичну суть і соціальні наслідки і (або) виробляти і

реалізовувати ефективні стратегії поведінки в сексуально значущих ситуаціях. Віктимність визначається сукупністю внутрішніх чинників (вікового, особового, дізонтотенетичного і психопатологічного) і складається з інтелектуального і вольового компонентів. На цей феномен впливають зовнішні об'єктивні процеси (рання десоціалізація в результаті деструкції сімей), що приводять до збільшення кількості дітей -соціальних сиріт і дітей з девіантною поведінкою, які опиняються в криміногенних умовах з підвищеною концентрацією асоціальних осіб - потенційних злочинців. При цьому віктимність підвищується в результаті девіантної поведінки дітей, обумовленого як психопатологічними, так і соціально-психологічними причинами. Віктимність виявляється при збігу ситуативного і агресіологічного чинників у віктимній поведінці жертви.

Таким чином, віктимна (сприяюча) поведінка неповнолітніх є феноменом багаточинника, який (на відміну від провокуючої поведінки у дорослих) обумовлений порушенням довільної регуляції поведінки (в результаті вікових когнітивно-особових особливостей або емоційно-вольових розладів) і реалізацією неефективних стратегій в ситуаціях можливого сексуального насильства, що сприяє перетворенню жертви з потенційної в реальну.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВІКТИМНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ

2.1. Обґрунтування вибору методичного матеріалу, організація та хід дослідження

На віктимні прояви особистості можуть вплинути такі фактори як фізичний розвиток, культурний та моральний рівень, акцентуації характеру, здатність особи до ризику, самооцінка особистості, психічні захворювання.

Великий вплив на дії жертви та її поведінку має такі якості особистості, як агресія (ворожість) та конфліктність.

Метою дослідження є виявлення особливостей віктимних проявів у підлітків.

Визначивши особливості поведінки особистості у конфліктній ситуації та проаналізувавши її схильність до агресії можемо виявити ймовірні віктимні прояви у поведінці підлітків.

Дослідження проводилося на базі кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля серед дітей здобувачів вищої освіти заочного відділення та співробітників університету.

На першому етапі формувалася вибірка відповідно до мети дослідження; проведена діагностична бесіда з приводу пояснення мети діагностичного дослідження; роздані бланки, для заповнення відповідей на поставленні їм запитання з яких вони повинні були вибрати той чи інший варіант відповіді з якими вони згодні чи діють у своєму повсякденному житті; пояснена інструкція по кожному тесту - опитувальнику. Опитування було проведено за допомогою методики К.Томаса, яка дозволяє виявити стиль

поведінки у конфліктній ситуації, результати зобразили у вигляді діаграми. Дана методика направлена визначення стилю поведінки, тобто визначення типових способів реагування на конфліктні ситуації та виявлення рівня відповідальності особистості. Респондентам також був запропонований діагностуючий опитувальник агресії А.Басса-Дарки дозволяючий визначити ступінь вираженості агресивних реакцій. Це дозволило при зіставленні результатів інших методик, скласти більш повну психологічну картину про кожного респондента.

Другий етап заключався у інтерпретації та обробці результатів даного дослідження, результати яких були оголошені індивідуально кожному члену дослідження.

На третьому етапі була використана заключна методика – метод експертної оцінки.

Заключний етап містив у собі обробку і зіставлення отриманих результатів дослідження.

Вибірка була складена відповідно до мети і завдань дослідження. До складу вибірки ввійшли 30 респондентів з них 15 чоловік чоловічої статі, 15 - жіночої статі. Вік респондентів складав від 13 до 15 років – (100%). Респондентів віком 13 років – 8 чоловік (27%) з них 5 – жіночої статі, 3 чоловічої статі, від 13 до 14 – 17 чоловік (57%) з них 8 – жіночої, 9 – чоловічої статі, від 14-15 – 5 чоловік (16%) з них 2 – дівчини, 3 хлопця. Респонденти психічно здорові, на обліку у психіатра не знаходяться.

Для досягнення мети дослідження на етапі констатувального експерименту були використані діагностичний опитувальник стану агресії Басса-Дарки, метод експертної оцінки.

2.2. Дослідження поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях

Експеримент є головним методом збирання інформації у природничих науках. Його проведення пов'язане з пошуком причинно-наслідкових відносин досліджуваних явищ дійсності. Цей метод є розвитком методу спостереження та логічного аналізу. Але якщо спостереження – це пасивний метод збирання інформації, то експеримент передбачає активний вплив на об'єкт дослідження кількох контрольованих чинників. Суть психологічного експерименту, його спрямованість на доведення або спростування гіпотез дослідження збігається з природничонауковим експериментом. Але є й відмінність, яка значною мірою обмежує застосування експерименту в соціальній психології: об'єкт дослідження – люди, які складають певні соціальні групи з усталеною структурою та відносинами. Проведення експерименту завжди пов'язане з активним впливом на об'єкт, який веде до його переструктурування, тому планувати експеримент у соціально-психологічному дослідженні можна тільки тоді, коли є впевненість, що цей вплив ні в якому разі не утискуватиме інтереси учасників експерименту.

Цінність інформації, отриманої у результаті проведення експерименту, полягає в тому, що вона не просто описує об'єкт, але й дозволяє пояснити існування й розвиток певних зв'язків, відносин, процесів.

Для проведення експерименту необхідно створити певні умови. Сукупність умов, в яких відбувається експеримент, має назву експериментальної ситуації. Експериментальна ситуація має гарантувати, що саме досліджуваний у цьому експерименті чинник, а не будь-який інший, є причиною зафіксованих у ході експерименту змін в об'єкті.

Експеримент ґрунтується на розробці певної гіпотетичної моделі розглядуваного явища. На підставі цієї моделі явище описують як систему змінних, серед яких виокремлюють незалежні та залежні змінні. Незалежна

змінна – це той новий чинник, що його вводять у діяльність експериментальної групи. Він повинен мати такі якості, як усталеність, самостійність, можливість справляти вплив на стан об'єкта дослідження. Залежною змінною називають такий чинник, який змінюється під впливом незалежної змінної.

Методика К. Томаса призначена для визначення стилю поведінки, особливостей реагування у конфліктній ситуації, допомагає виділити типові способи реагування на конфліктні ситуації. Можна виявити декількох чоловік, схильних до суперництва або співпраці в групі, прагнучих до компромісів, уникаючих конфліктів або прагнучих загострити їх, і так само прагнучих оцінити ступінь адаптації кожного члена колективу до спільної діяльності [16, с. 234].

У своєму підході до вивчення конфліктних явищ К. Томас робить акцент на зміні традиційного відношення до конфліктів. Вказуючи, що на ранніх етапах їх вивчення широко використовувався термін «дозвіл конфліктів», він підкреслював, що термін має на увазі, що конфлікт можна і необхідно розв'язувати або елімінувати. Метою дозволу конфліктів, таким чином, був деякий ідеальний безконфліктний стан, де люди спілкуються в повній гармонії. Проте останнім часом відбулася істотна зміна відносно фахівців до цього аспекту дослідження конфліктів. Воно було викликано, на думку К. Томаса, щонайменше двома обставинами: усвідомленням марності зусиль по повній елімінації конфліктів збільшенням числа досліджень, вказуючих на позитивні функції конфліктів. Звідси, на думку автора, наголос повинен бути перенесен на управління конфліктом. Відповідно до цього (з метою дозволу виникаючих конфліктів, управління конфліктною ситуацією) К. Томас вважає, що необхідно сконцентрувати увагу на наступних аспектах вивчення конфліктів: які форми поведінки в конфліктних ситуаціях характерні для людей, які з них є продуктивнішими або деструктивними; яким чином можливо стимулювати продуктивну поведінку [28, с. 123].

Для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуація К. Томас вважає застосовною двомірну модель регулювання конфліктів, основоположними вимірюваннями в якій є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей залучених в конфлікт, і напористість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів. Відповідно цим двом основним вимірюванням К. Томас виділяє наступні способи регулювання конфліктів:

- 1) суперництво (конкуренція) як прагнення добитися задоволення своїх інтересів в збиток іншому; бажання взяти над ним верх, перевершити.
- 2) пристосування, що означає у протилежність суперництву принесення в жертву власних інтересів ради іншого;
- 3) компроміс; як угода між учасниками конфлікту, досягнута шляхом взаємного уступку;
- 4) уникнення, для якого характерна як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей;
- 5) співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, що повністю задовольняє інтереси обох сторін;

К. Томас вважає, що при уникненні конфлікту жодна із сторін не досягає успіху; при таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, або один з учасників опиняється у виграші, а інший програє, або обидва програють, оскільки йдуть на компромісні поступки. І лише в ситуації співпраці обидві сторони опиняються у виграші.

У своєму опитувальнику з виявленню типових форм поведінки К.Томас описує кожний з п'яти перерахованих можливих варіантів 60 думками про поведінку індивіда в конфліктній ситуації. У різних поєднаннях вони згруповані в 30 пар. Щоб визначити, до якого типу схиляється випробовуваний, йому пропонується, уважно прочитавши кожний з подвійних висловів, вибрати те з них, яке є найтипівішим для характеристики його поведінки (див. Додаток А).

Інструкція: «Пропонований вашій увазі опитувальник складається з подвійних висловів: А та Б. Уважно прочитавши кожен вислів, виберіть те, яке більшою мірою відповідає тому, як ви звичайно поступаєте та дієте».

По кожному з п'яти розділів опитувальника (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування) підраховується кількість відповідей, співпадаючих з ключем (див. Додаток Б). Одержані кількісні оцінки порівнюються між собою для виявлення форми, якій віддається перевагу, соціальної поведінки випробовуваного в ситуації конфлікту, тобто тенденцію вираженості до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях.

2.3. Вивчення стану агресії у підлітків, як одного з чинників віктимних проявів

Опитування – це один із найпоширеніших методів збирання соціально-психологічної інформації. Його популярність пов'язана як із технічними можливостями самого методу – за короткий проміжок часу можна зібрати значний фактичний матеріал, причому високої міри стандартизації, так і з його універсальністю. За допомоги опитування отримують не тільки інформацію фактологічного характеру, але й відомості про мотиви поведінки людей, їхні ціннісні орієнтації, інтереси, потреби, плани на майбутнє та оцінки минулого. При проведенні опитування можна моделювати будь-які ситуації, необхідні дослідникові.

Опитування являє собою метод збирання соціально-психологічної інформації шляхом реєстрації відповідей респондентів на запитання анкети або інтерв'ю.

Головною особливістю цього методу є те, що психолог отримує інформацію під час соціально-психологічного спілкування з респондентами –

безпосередніми учасниками досліджуваних процесів. Ця особливість і визначає галузь застосування цього методу.

Перевагою опитування є можливість отримання найрізноманітнішої інформації про суб'єктивні та об'єктивні характеристики респондентів, про різні царини їхньої діяльності. Проте ця інформація відображає реальність так, як це уявляється респондентові. Тому постає питання про оцінку об'єктивності змісту інформації, її вірогідності.

Метод опитування дає можливість отримувати інформацію не тільки про процеси та явища дійсності, але й про ставлення до них із боку респондентів. Але тут не виключена можливість повідомлення опитуваними викривленої інформації. Респондент, відповідаючи на запитання, може не висловлювати свою думку, а намагатися дати найбільш «вигідну», як йому здається, відповідь.

Безпосереднє соціально-психологічне спілкування між інтерв'юєром та респондентом дає можливість спрямовувати перебіг опитування на отримання найбільш цінної інформації, але ця перевага може бути зведена нанівець, якщо інтерв'юєр не має достатнього рівня кваліфікації, понад те, невміле проведення опитування може призвести до нав'язування респондентам своєї точки зору, а отже, до отримання інформації, яка не має нічого спільного з дійсністю.

Діагностика стану агресії (опитувальник Басса-Дарки)

Одна з найпопулярніших методик, дозволяюча визначити ступінь вираженості агресивних реакцій. Дозволяє визначити агресивність, що включає фізичну, непрямую, вербальну, негативізм, дратівливість, ворожість. Складається з 75 тверджень, на які необхідно відповісти «та» чи «ні». Методика має додаткову шкалу - відчуття вини. Вина розглядається як змінна величина, залежна від особливостей соціалізації.

А. Басс, що сприйняв ряд положень попередників, розділив поняття агресії, ворожості й визначив останню як «реакцію, що розвиває негативні

почуття й негативні оцінки людей і подій». Створюючи свій опитувальник, що диференціює прояву агресії й ворожості, А. Басс і А. Дарки виділили наступні види реакцій:

1. Фізична агресія — використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма агресія — обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. Роздратування — готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, брутальність).
4. Негативізм — опозиційна манера в поведженні від пасивного опору до активної боротьби проти сталих звичаїв і законів.
5. образа — заздрість і ненависть до навколишнім за дійсні й вигадані дії.
6. Підозрілість — у діапазоні від недовіри й обережності стосовно людей до переконання в тім, що інші люди планують і приносять шкоду.
7. Вербальна агресія — вираження негативних почуттів як через форму (лемент, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокльону, погрози).
8. Почуття провини — виражає можливе переконання суб'єкта в тім, що він є поганою людиною, що надходить зло, а каяття, що відчуваються також їм, совісті.

Нормою агресивності є величина її індексу, рівна 21 ± 4 , а ворожості — $6,5 - 7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Користуючись даною методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність як властивість особистості, і агресія як акт поведження, можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно-потребносної сфери особистості.

2.4. Дослідження соціально-психологічних особливостей віктимних проявів у поведінці підлітків

Метод експертної оцінки – це практично один із різновидів методу опитування. Головна особливість цього метода, полягає в тому, що одержувана інформація про агресивність або інші якості, які цікавлять людину виходить не від нього, а від його оточення. Вважається, що оточення більш об'єктивне, ніж сам досліджуваний. Цей метод дозволяє одержати об'єктивну інформацію яка піддається зміні з боку досліджуваної. Це й визначає техніку збирання інформації, її аналізу та використання.

При масових опитуваннях практично чим більшою є вибіркова сукупність, тим краще, критерієм є репрезентативність, достатня репрезентативність для розв'язання завдань дослідження. В експертному ж опитуванні, при збільшенні кількості осіб, зарахованих до експертів, якість інформації не поліпшується, а погіршується. Експериментально визначено, що це відбувається, коли кількість експертів перевищує 25-30 чоловік (а іноді й 10). Звичайно, це пов'язане з проблематикою дослідження, але справжніх фахівців, здатних бути експертами не так багато.

Центральним питанням методу експертної оцінки є добір експертів.

Найпростішим методом добору експертів є метод "сніжної грудки". При його реалізації завдання полягає в тому, щоб вийти на одного фахівця у досліджуваній галузі й задати йому запитання: «Хто ще, крім Вас, тямить у цій проблемі?». Респондент назве кілька прізвищ. З таким самим запитанням треба звернутися й до них. Ця процедура має тривати, доки прізвища не почнуть неодноразово повторюватися. Цього моменту списку кладеться край і підраховують, скільки разів згадане те чи інше прізвище. Ті, хто набере найбільшу кількість голосів, і ввійдуть до складу експертів.

Можна здійснювати добір експертів документальним методом, тобто

на підставі яких-небудь якостей людей, зафіксованих у документах. Це можуть бути кількість публікацій з конкретної теми або посилання на праці цього автора, участь у роботі різних рад, науковий ступінь та звання, стаж праці за фахом та інші значущі для конкретного дослідження критерії.

При використанні методу атестації добір експертів здійснюється голосуванням у спеціально створеній для цього комісії.

Експериментальний метод добору експертів відбувається на підставі тестування або ж за результатами попередньої роботи експертом.

Для добору експертів можливе використання й методу самооцінки, суть якого полягає у застосуванні спеціальної анкети, відповідаючи на запитання якої, кандидат в експерти демонструє рівень знань у предметній царині дослідження та аналітичні здібності.

Експертне опитування поділяють на різновиди за рівнем стандартизації процедур та технікою роботи:

— за рівнем стандартизації процедур можливе використання вільного та формалізованого інтерв'ю або анкети з відкритими запитаннями;

— під технікою роботи мають на увазі використання експертами бальних оцінок, ранжування, методу парних та послідовних порівнянь.

Техніка бальних оцінок полягає в тому, що експерт оцінює ті чи інші чинники у балах або розподіляє їх згідно із заданими критеріями, а бали приписують при обробці даних.

При ранжуванні експерт повинен упорядкувати запропоновані об'єкти, приписуючи кожному відповідний ранг.

При парному порівнянні зі складених дослідником пар суджень експерт у кожній парі вказує найбільш переважні за заданим критерієм.

Послідовне порівняння полягає у визначенні експертом важливості або вагомості кожного чинника у порівнянні з іншими чинниками.

При збиранні інформації методом експертних оцінок можлива організація й колективної роботи експертів. Це може бути мозкова атака за

заздалегідь підготовленим сценарієм, коли експерти спільно розв'язують поставлені завдання. Або метод комісії, коли виокремлюють проблему й обговорюють різні пропозиції щодо її розв'язання. Одним із поширених технічних прийомів організації колективної роботи експертів є метод Дельфи, коли експерти розв'язують поставлені завдання, зберігаючи анонімність суджень. Опитування проводиться методом ітерації у кілька турів. Починаючи з другого туру, експерти ознайомлюються з результатами попереднього в опрацьованому вигляді. Кожному експерту вказують на відхилення його оцінок, суджень від середніх значень. Якщо оцінка експерта сильно відхиляється від середньої, він повинен або аргументувати це відхилення, або внести уточнення у свої судження.

Помилки при проведенні експертизи пов'язані в першу чергу з нечіткістю у визначенні її цілей, неправильним доббором експертів або ж невідповідністю цілей експертного опитування можливостям експертів, а також обранням неадекватної техніки її організації.

Експерт – це компетентна особа, що має глибоке знання про предмет або об'єкт дослідження. Нею в роботі виступає керівник кваліфікаційної роботи.

Основний інструментарій експертного опитування – анкета або інтерв'ю, розроблені по спеціальній програмі.

2.5. Аналіз результатів констатувального експерименту

В ході констатувального експерименту були отримані наступні результати: при проведенні теста–опитувальника К. Томаса (визначення стилю поведінки, тобто визначення типічних способів реагування на конфліктні ситуації) були отримані наступні результати, які можна представити у вигляді загальної таблиці та ісунку (див. табл. 2.1 та рис. 2.1).

З аналізу зведеної таблиці, яка надана в Додатках (див. Додаток Г), були виявлені наступні стилі поведінки у конфліктній ситуації: стиль суперництво було обрано більшістю респондентів - 11 чоловік (38%), такий стиль поведінки як стиль поведінки співпраця - 6 чоловік (20%), компроміс – 5 чоловік (16%), уникнення був обран 5 чоловіками (16%), стиль поведінки пристосування – 3 чоловіка (10%). Таким чином можна констатувати, що найбільш популярним стилем у конфліктній ситуації є стиль суперництво, що цілком відповідає особливостям поведінки у підлітковому віці.

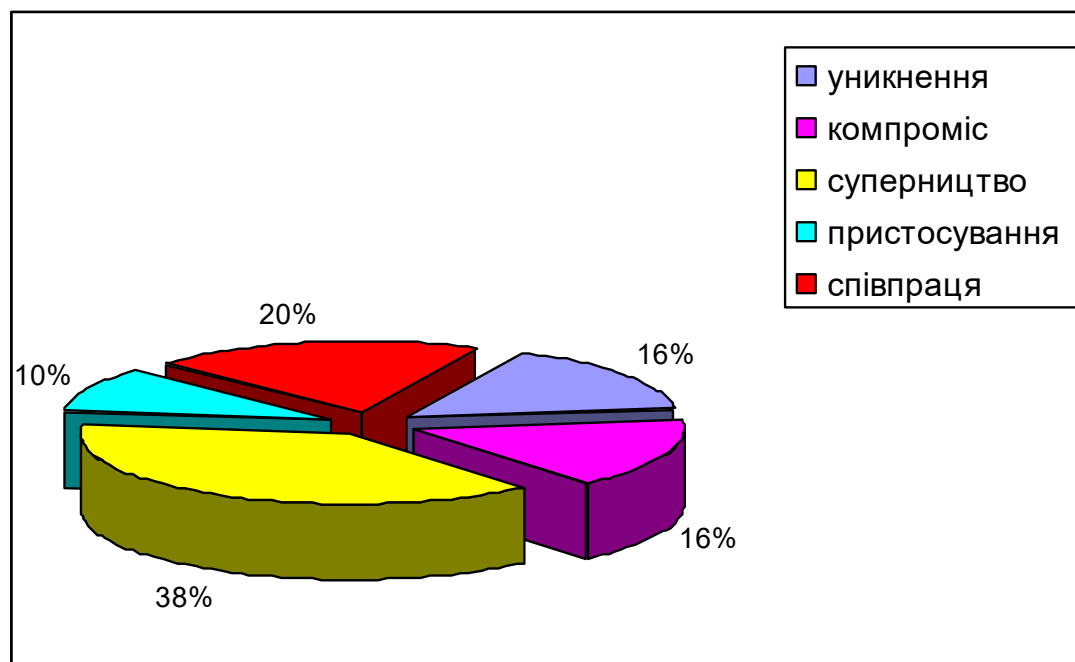

Рис. 2.1. Сегментограма показників стилів поведінки у конфліктній ситуації

Таблиця 2.1

Показники діагностики за тестом – опитувальником К.Томаса

Коди дослід – жуваних	Супер - ництво	Співробі тництво	Компроміс	Уникнення	Присто- сування
1	2	3	4	5	6
01	8				
02	7				
03			9		
04		10			
05	9				
06	8				
07				7	
08					9
09	10				
010			8		
011		7			
012	6				
013				8	
014		6			
015					10
016	9				
017		9			
018				8	
019					8
020	8				
021	8				
022			10		
023		9			
024	7				
025		6			
026	7				
027				9	
028			9		
029			10		
030				7	
Загальна сума	11	6	5	5	3

Аналіз стану агресії (опитувальник Баса-Дарки)

З аналізу зведеної таблиці, яка надана в Додатках (див. Додаток Г), були виявлені такі дані: у респондентів завищений рівень агресії був виявлен у 11 чоловіків (37%) – з них 4 жіночої статі і 7 чоловічої, низький рівень агресії був виявлен у 6 дівчат та 5 хлопців, що складає 8 чоловік (26%), рівень агресії у нормі виявилось у 11 чоловік (37%) - з них 5 дівчинок і 3 хлопця. Дані наведені на рис. 2.2.

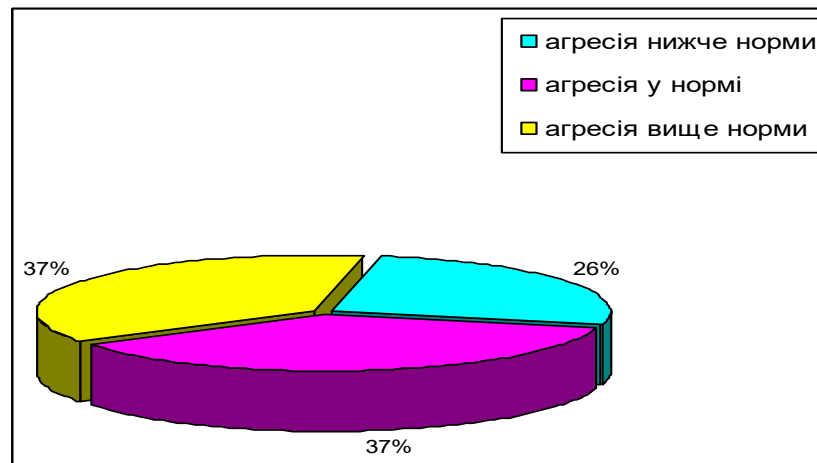

Рис. 2.2. Сегментограма рівня проявів агресії

З аналізу зведеної таблиці, яка надана в Додатках (див. Додаток Г), були виявлені такі дані: у респондентів були виявлені наступні рівні ворожості - у 9 чоловіків (30%) - низький рівень; у 10 чоловіків норма, яка складає 34%, високий рівень зустрівся у 11 чоловіків (35%) . Дані наведені на рис. 2.3.

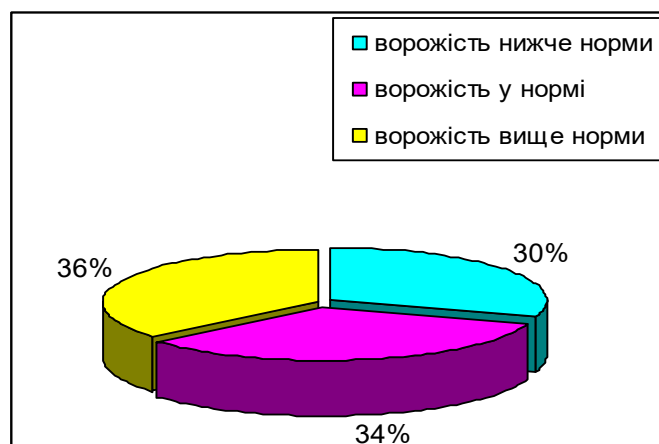

Рис. 2.3. Сегментограма рівня ворожості у респондентів

З аналізу зведеної таблиці (див. Додаток Г) можна зробити висновок, що більшість респондентів обирали стиль поведінки у конфліктній ситуації суперництво, яке за своїми характеристиками є агресивно налаштоване при взаємодії з оточуючими, людина яка використовує цей стиль значно активна і йде до вирішення конфлікту власним шляхом, він не зацікавлен у співпраці з оточуючими, проте споможен на вольові рішення. Якщо використовується ця поведінка, то можна завоювати прихильників за рахунок гарного результату. Цей показник підтвердився також при діагностиці за методикою А.Басса та при бесіді з підлітками у ході проведення експертної оцінки. Таким чином, можна констатувати, що це значною мірою впливає на віктимну поведінку підлітків, а саме проявляється у агресивній віктимній поведінці та вибірково агресивній. Високі показники агресії та ворожості зумовлюються тим, що більшість досліджених підлітків є педагогічно занедбаними, когнітивні показники є середніми або у нормі. На стиль поведінки у конфліктній ситуації та на рівень ворожості і агресії також впливає гендерний фактор. Так наприклад більшість респондентів чоловічої статі обрали стиль суперництва, це може бути яскравим прикладом агресивно-активної поведінки.

Респонденти, для яких характерен стиль поведінки уникнення та пристосування найбільш схильні до пасивної віктимної поведінки. Різниця між цими двома стилями полягає у тому, що у першому людина не співпрацює з оточуючими, а при другому стилі людина діє разом з іншими. Але і в першому і в другому випадках людина не наважується відстоювати свої інтереси або просто відхиляється від конфлікту. Таким чином, уникнення є індивідуальною пасивною стратегією. Пристосування як стиль пасивної поведінки відрізняється схильністю учасників конфлікту пом'якшити, згладити конфліктну ситуацію, зберегти або відновити гармонію у взаємостосунках за допомогою поступливості, довіри, готовності до примирення. Ці підлітки мають, як правило, знижений рівень агресії та

завищений рівень ворожості, що може вплинути на рівень самооцінки підлітка., на особливості віктимних проявів у поведінці підлітка. У деяких ситуаціях стратегія уникнення може провокувати напади зі сторони оточуючих. Це яскравий приклад пасивної жертви.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У другому розділі було проведено дослідження за такими методиками: методика К. Томаса, діагностика стану агресії (опитувальник Басса-Дарки). Було опитано 30 осіб, 15 з яких було жіночої статі і 15 осіб чоловічої, віком від 13 до 16 років – (100%). Респонденти психічно здорові, на обліку у психіатра не знаходяться.

З аналізу зведеної таблиці (див. Додаток Г) можна зробити висновок, що більшість респондентів обирали стиль поведінки у конфліктній ситуації суперництво, яке за своїми характеристиками є агресивно налаштоване при взаємодії з оточуючими. Цей показник підтвердився також при діагностиці за методикою А.Басса та при бесіді з підлітками у ході проведення експертної оцінки. Таким чином, можна констатувати, що це значною мірою впливає на віктимні прояви у поведінці підлітків, а саме проявляється у агресивній віктимній поведінці та вибірково агресивній. Високі показники агресії та ворожості зумовлюються тим, що більшість досліджених підлітків є педагогічно занедбаними, когнітивні показники є середніми або у нормі.

Респонденти, для яких характерен стиль поведінки уникнення та пристосування найбільш схильні до пасивної віктимної поведінки. Ці підлітки мають, як правило, знижений рівень агресії та завищений рівень ворожості, що може вплинути на рівень самооцінки підлітка., на особливості віктимних проявів підлітка.

Великий вплив на дії жертви та на віктимні прояви у поведінці має така якість особистості, як агресія (ворожість) та конфліктність.

Ряд психологічних досліджень показали, що жертви зґвалтувань, особливе неповнолітні, не розуміли того, що своєю поведінкою провокували злочинні дії або сексуальні домагання, які поліпшували здійснення відносно їх злочину. Відсутність соціального досвіду, а також недостатньо розвінена

когніційна сфера, можуть свідомо експлуатуватися більш досвідченим у сексуальних відносинах злочинцем.

Таким чином, дослідження віктимних проявів у поведінці неповнолітніх виявило обумовленість порушень довільної регуляції поведінки (в результаті вікових когнітивно-особистісних особливостей або емоційно-вольових розладів) і реалізацією неефективних стратегій в ситуаціях можливого насильства, що сприяє перетворенню жертви з потенційної в реальну.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ МІНІМІЗАЦІЇ ВІКТИМНИХ ПРОЯВІВ У ПОВЕДІНЦІ ПІДЛІТКІВ

3.1. Методологічні засади щодо корекції та мінімізації віктимних проявів у поведінці підлітків

Серед методів психокорекції та мінімізації віктимних проявів виділяють наступні: соціально-психологічний тренінг; індивідуально-психологічне консультування; аутогенне тренування; самоаналіз поведінки.

Дослідження, проведені останнім часом такими соціальними психологами, як: Е. Баранов, А. Гончаров, В. Девятко, Ю Ємельянов, А. Лісовик, І. Ламанов, Л. Петровська, В. Федотов, показують, що СПТ може бути використаний для корекції поведінки особистості в конфлікті.

Соціально-психологічний тренінг (СПТ). Він спрямований на оволодіння певними соціально-психологічними знаннями, розвиток комунікативних здібностей персоналу, навичок рефлексій, здатності аналізувати ситуацію, поведінку, стан як членів групи, так і свої власні, уміння адекватно сприймати себе і оточуючих. При цьому виробляються і коректуються норми особової поведінки і міжособистісної взаємодії, а також розвивається здатність гнучко реагувати на ситуацію, швидко перебудовуватися в різних умовах та різних групах [26, с. 134].

Тренінг проводиться як із спеціально підібраними для цієї мети групами, так і з реально існуючими групами, а також в сім'ях. Якщо в першому випадку частіше переслідуються індивідуальні психокорекційні цілі, то в другому задачі полягають в поліпшенні соціально-психологічного клімату в колективі.

Соціально-психологічний тренінг — один з методів активного

навчання і психологічної дії, здійснюваної в процесі інтенсивної групової взаємодії і направленої на підвищення компетентності у сфері спілкування, в якому загальний принцип активності навчаючого доповнюється принципом рефлексії над власною поведінкою та поведінкою інших учасників групи. Для такої рефлексії і саморефлексії в групі створюються максимально сприятливі умови у вигляді можливості одержати зворотній зв'язок на поведінку кожного учасника від тренера, членів групи, проглядання відеоматеріалів.

Загальна мета СПТ - підвищення компетентності у сфері спілкування конкретизується різними вирішуваними в його процесі задачами.

СПТ проводиться в групах по 8 - 12 чоловік під керівництвом психолога, що пройшов спеціальну підготовку [26, с. 134].

Звичний цикл занять розрахований на 20 годин, проте тривалість його можна варіювати залежно від характеру вирішуваних задач. В той же час досвід показує, що нетривалі заняття (менше 10 годин) не дозволяють повною мірою реалізувати оптимальну програму СПТ і знижують її ефективність.

Заняття можуть проводитися з інтервалами в 1 - 3 дні і середньою тривалістю кожного заняття 2 години. Але ефективнішою формою організації роботи є марафон - декілька занять підряд по 6 - 8 годин безперервної роботи.

Результативність СПТ у вирішальному ступені залежить від дотримання в групі загальноприйнятих принципів. Основні з них: активність на заняттях, принцип відкритого зворотного зв'язку, принцип «тут та тепер», довірчість в спілкуванні. Розглянемо їх повніше.

Активність на заняттях

Принцип активності на заняттях означає наступне. Предметом вивчення і аналізу є різні аспекти соціально-психологічної взаємодії людини з навколишнім ціннісно-нормативним середовищем, реальним її носієм.

Спілкування в ситуаціях, що моделюють або відтворюють різні аспекти цієї взаємодії, та корекція особистісного смислового поля, стратегії взаємодії можуть здійснюватися в результаті реагування на той або інший стиль зовнішньої дії, спілкування або рішення психологічної задачі. Отже, всі члени групи повинні брати активну участь в роботі, якщо хочуть одержати інформацію про те, як вони реагують, поведуться, мислять, відчують та спілкуються в конкретній ситуації, а також про те, що можна зробити для оптимізації особової стратегії взаємодії. Принцип активності тісно пов'язаний з принципом зворотного зв'язку [8, с. 92].

Принцип відкритого зворотнього зв'язку

Під зворотнім зв'язком тут слід розуміти короткий, аргументований та конструктивний вислів кожним членом групи своїх міркувань про значення, способи дозволу різних проблем, власний стиль діяльності та спілкування, про порівняльні ефективності тих або інших способів поведінки в спеціально змодельованих ігрових ситуаціях, про успішність виконання поставлених на заняттях задач.

Саме завдяки активному використуванню зворотнього зв'язку учасники тренінгу дістають унікальну можливість дізнатися, як сприймаються очима інших людей їх манера спілкування, стиль індивідуальної бесіди, міркування, думки, ті або інші індивідуальні поведінкові реакції. Тут комунікативне особистісне поле значення, особливості оцінок, уміння, навички кожного учасника тренінгу оцінюються не абстрактно, а стосовно його поведінки в проблемних ситуаціях, що моделюють його стиль взаємовідношення з навколишнім середовищем. Все це створює передумови для корекції навичок та умінь спілкування, а ширше - для взаємодії в ході тренінгу.

Щоб зворотній зв'язок виконував названу функцію, до неї пред'являються певні вимоги. Перш за все вона повинна носити конструктивний характер, тобто бути такою, щоб той, кому вона адресована,

міг сприйняти її та знайти в ній позитивні для себе моменти. Для цього треба уникати прямих оцінок, категоричності думок. Важливо орієнтуватися та спиратися на краще в людині, не прикріплювати ярлики, а допомагати члену групи знайти способи вдосконалення своїх навиків та умінь.

Реалізуючи в ході тренінгу принцип зворотнього зв'язку, керівник повинен ретельно контролювати вислови учасників, прагнучи скоректувати їх зміст від оцінних категорій до описових.

Ще одна вимога до зворотнього зв'язку - її неотсроченність, тобто думки повинні висловлюватися по ходу або відразу після виконання вправи або завдання [8, с. 92 - 93].

Принцип «Тут та тепер»

Проходження принципу «Тут та тепер» пов'язане з обмеженнями, які психолог вводить на груповому занятті. Обговоренню підлягають лише ті особові прояви, характеристики спілкування учасників, які можна спостерігати в ході заняття. Дотримання одного з головних принципів СПТ орієнтує учасників на наочну, цілеспрямовану, сумісну роботу, дає можливість обговорювати матеріал, значущий для всіх членів групи, а не тільки учасника випадку. Це дозволяє підвищити емоційну включеність і мотивацію до занять.

Дія принципу «Тут та тепер» виключає психологічний відхід когонебудь з учасників групової роботи, його відчужену позицію по відношенню до вислову або критики на свою адресу. Окремі члени групи, що настроюють себе на фантазування і розгляд випадків і історій, свідками яких вони не були повинні блокуватися групою [8, с. 93].

Принцип довірливості в спілкуванні

Від дотримання принципу довірливості в спілкуванні багато в чому залежить повчальний ефект тренінгу. Лише довірлива, доброзичлива атмосфера в групі створює можливість для ненормативних та щирих висловів учасників по всім обговорюваним проблемам. Довірливість тут не тільки

виступає як колективний експерт по відношенню до кожного учасника, але і покликана скоректувати спілкування, особистісний стиль взаємодії учасників в ході виконання вправ, що моделюють ті або інші сторони професійної діяльності. Отже, створення та підтримка в групі клімату максимальної психологічної довіри та відвертості — одна з центральних задач керівника тренінгу. Її рішення може сприяти спеціальна організація групового простору в ході проведення занять. Звичайно в роботі використовується прийом кругового розташування учасників обличчям один до одного. Керівник занять як рівний учасник СПТ знаходиться в загальному крузі. Мета такого розташування — зміна у членів корекційної групи стереотипних установок та уявлень про те, які повинні проводитися та організовуватися заняття, яку роль повинен виконувати в них керівник [8, с. 93].

Окрім відмічених основних принципів, що обумовлюють успішність проведення СПТ, важливо дотримувати і тих, які відображають особливості учасників у взаємозв'язку і взаємодіях в процесі спільної роботи. До них можна віднести:

- добровільність та конфіденційність участі в СПТ, яка вимагає збереження учасниками в таємниці інформації, одержаної від інших учасників, добровільне входження в СПТ;

- персоніфікація висловів, яка вимагає від учасників відкритого вислову своєї думки, зняття захисних реакцій, готовності прийняти відповідальність за свою позицію;

- рівність позицій, визнання особистісних норм кожної людини;

- безпека учасників та захищеність їх від грубості;

- акцентування язика відчуттів, яка включає в себе вільний вираз своїх відчуттів, що виникають в спілкуванні, та відкриту передачу їх тому, хто ці відчуття викликав;

- безсторонність та усвідомлення особистісних блокуючих ролей;

- схвалення та взаємопідтримка учасниками один одного та екологічність комунікацій, інтелектуальний і емоційний ризик;
- гнучкість ролевої тактики та ін.

Дотримання принципів СПТ дозволяє вирішити подвійну організаційну задачу. З одного боку, забезпечити позицію кожного учасника заняття, яка характеризується активністю, партнерством, об'єктивуванням поведінки та дослідницькою спрямованістю, з другою— надати керівнику можливість вибрати оптимальну тактику проведення заняття. Тут найпродуктивнішими варіантами заняття признається орієнтування групи на керівника, центрування групи на учасника, підтримку сумісної відповідальності. Окремий вибраний варіант або їх поєднання забезпечує максимально ефективну реалізацію можливостей соціально-психологічного тренінгу.

Заняття методом соціально-психологічного тренінгу включає чотири етапи:

1. Створення єдиного психологічного простору, а також зворотнього зв'язку (окремий учасник, вся група та навпаки).
2. Проведення дискусій, гри, полілогу або інтерв'ювання для створення ситуацій рефлексії.
3. Рішення конкретних задач, оволодіння знаннями, навиками, уміннями, а також досягнення інших розвиваючих або коректувальних цілей.
4. Відновнювальні вправи релаксації для зняття психологічної напруженості та підведення підсумків заняття [8, с. 94].

Кожен етап, у свою чергу, припускає відповідні фази:

- визначення цілей, теми дискусії, характеру проблеми, орієнтацію на них учасників заняття;
- кругову дискусію по обговорюваній проблемі, збір інформації, думок, думок, нових ідей, пропозицій від всіх її учасників;
- впорядкування інформації та її обговорення;
- обґрунтування альтернатив та сумісна їх оцінка;

- підведення підсумків дискусії, сумісне резюмування;
- зіставлення цілей заняття з одержаним результатом;
- зняття психологічного навантаження, підведення підсумків заняття.

Всі методи СПТ орієнтуються на широке використання повчального ефекту групової взаємодії, включення в сценарій заняття елементу сотворчому пошуку, широкого застосування різних видів моделювання. Найбільш поширеними є групова дискусія та ігрові методи

Групова дискусія як методом СПТ є колективне обговорення якої-небудь проблеми з метою дійти загальної думки по ній. В ході дискусії відбувається зіставлення думці по обговорюваній проблемі. Її цінність полягає у тому, що завдяки принципу зворотнього зв'язку та майстерності керівника дискусії кожен учасник тренінгу дістає можливість побачити, скільки великі індивідуальні відмінності людей в сприйнятті та поясненні одних та тих же ситуацій.

Серед ігрових методів СПТ найбільше поширення набули метод ділової гри та метод ролевої гри. У діловій грі більше увага надається відробки взаємодії учасників гри в ситуаціях. І набагато менше увагу - аналізу міжособистісних відносин, причин та мотивів вчинків учасників конфліктної ситуації. На думку Ю. Емельянова, основний акцент тут робиться на інструментальний аспект навчання [46, с. 73].

У ролевій грі предмет вивчення складають закономірності міжособистісного спілкування, що розуміється в єдності трьох його сторін: комунікативної, перцептивної та інтерактивної. Ролева гра - це групова дискусія, але «в особистостях», де кожному з тих, що беруть участь пропонується виконати роль відповідно до його уявлень про характер поведінки учасника, а також ситуації, яку пропонується розіграти по ролях. Решта учасників тренінгу виступає як глядачі-експерти, яким належить обговорити, чия лінія поведінки була вірнішою.

За деякими даними близько 70% учасників СПТ вказали в

самовідзивах, що змінили свою поведінку в конфліктах, прагнуть не вдаватися до конфронтаційних способів рішення проблем.

Індивідуальне психоконсультування.

Використовується в цілях психокорекції спілкування (З. Абрамова, О. Алешина, Р. Мей, Н. Обозів, Д. Роджерс, В. Столін) [10]. Психологічне консультування розглядається як засіб надання психологічної допомоги, направленої на зміну світосприймання та поведінки особистості. Психолог в ході консультування створює умови для зміни консультованої. Ключем до цієї зміни є терапевтичні відносини між консультантом та людиною, що звернулася до нього. За допомогою психологічного консультування часто забезпечуються позитивні зміни в поведінці людей, що звернулися по допомогу.

Аутогенне тренування (АТ).

Припускає освоєння людиною прийомів м'язової релаксації, самонавіяння, розвитку концентрації уваги та сили уявлень, вмінь контролювати свою поведінку. За допомогою АТ можливе управління своїм психічним станом, зниження ситуативної тривожності та агресивності. Дослідження підтверджують психокорекційні можливості АТ у формуванні конструктивної поведінки в конфліктах та зниженні рівня агресії, як одних із чинників віктимних проявів [46, с. 73].

Самоаналіз, підкріплений самостереженням, самоконтролем та самовладанням, дозволяє удосконалювати стиль взаємодії з людьми.

3.2. Процедура проведення психокорекційного тренінгу «Оптимізація поведінки підлітків у конфліктній ситуації та мінімізація віктимних проявів»

Мета тренінгу: Надання можливості учасникам тренінгу одержати досвід конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Розвиток особистісних якостей особистості, які сприяють подоланню конфліктам в колективі.

Завданнями даного тренінгового заняття було:

- навчання методам знаходження рішення в конфліктних ситуаціях.
- допомогти учасникам навчитися неупереджено оцінювати конфліктну ситуацію;
- домогти учасникам скоректувати поведінку конфлікту у бік зниження його конфліктності (зняти конфліктність в особистісно-емоційній сфері).
- згуртованість колектива, розвиток умінь та навиків командної взаємодії.

Перший день

Мета: Знайомство з групою, цілями тренінгу та його правилами.

Ознайомитися з поняттям конфлікту його причинами, оволодіти техніками активного слухання. Навчитися слухати та краще розуміти співрозмовника.

Знайомство

«Мене звати Юлія. Я проводитиму у Вас тренінг, мета якого полягає в розвитку особистісних якостей особистості, які сприяють подоланню конфліктів в колективі. Ми працюватимемо в групі три дні: перший день буде розрахований на 3 години, а другий та третій день - 5 годин, і тому нам потрібне як – то один до одного звертатися. Як Ви вважаєте, як краще – на „ты” або на „Вы”? По імені або по батькові? Це питання Ви можете обговорити самостійно».

В цей час коли група обговорює тренер спостерігає за групою, хто, що

говорить і як говорить: інтонації, емоції, поведінка. Отже, група вирішила спілкуватися на „ты”. Цим вибором вирішуються відразу дві проблеми: По – перше, вже знімаються які – то бар'єри. по – других, це перший результат групового обговорення. Група на даний момент обговорення знаходиться в колі.

Після того, як група обговорила це питання і дійшла згоди, що спілкуватиметься на „ты”, необхідно обговорити правила по яким буде спілкуватися група.

Після обговорення правил можна плавно перейти до процедури знайомства.

Тренер говорить, що зараз ми будемо знайомитися. Суть першої вправи знайомства така: Кожен по колу називає своє ім'я та відповідає на питання: „Чого я чекаю від тренінгу? Яка моя мотивація приходу на тренінг?”.

Після того, як всі висловилися з цього приводу тренер проводить ще одну вправу знайомства. „Зараз ми називатимемо по колу дві якості – одна якість, яка Вам допомагає в спілкуванні, та інша, яка заважає. Друга людина, що сидить поряд з Вами в колі за годинниковою стрілкою, повторює все, що сказав перший, і потім говорить про себе. Третя людина повторює слова першого, другого, а потім говорить про себе. Далі всі повторюють слова лише двох попередніх учасників.

Тренер, як і всі, сидить в колі і, коли до нього доходить черга, повторює слова двох попередніх учасників і говорить про себе.

Мета цих вправ: вивчити імена учасників і по - більше про них дізнатися.

Після закінчення вправ йде обговорення: Що було важче: говорити про себе або повторювати за іншими. Або справа навіть не в цьому, а в тому, що важче було запам'ятати інших через те, що одночасно доводилося думати про себе. З обговорення в даному випадку можна зробити висновок, що люди часто не чують один одного, тому що зайняті своїми думками.

Після обговорення тренер починає розмову про те, що люди часто не чують один одного, тому що зайняті своїми думками, з приводу чого можуть виникнути конфліктні ситуації.

Після розмови про причини виникнення конфліктних ситуацій тренер пропонує групі розбитися по парах і обговорити, що ж таке конфлікт в їх власному розумінні.

Далі після обговорення в мікрогрупах цього питання учасники тренінгу садяться в спільне коло і обговорення вже йде у великій групі, де вислухуються всі точки зору учасників тренінгу і підводиться загальний підсумок до розуміння поняття конфлікту взагалі.

Після того, як обговорення в спільному колі закінчилося, тренер плавно переходить до структури конфлікту, настановлюючи і підводячи групу до роздуму, що однієї з причин як вже було з'ясовано вище, може бути невміння слухати співрозмовника, тобто незнання технік активного слухання як одного із способів подолання конфліктних ситуацій.

Для того, щоб закріпити техніки активного слухання можна програти таку гру: Учасники розбиваються на пари і вирішують, хто говорить, а хто слухає. Потім тренер повідомляє, що завданням тих, що слухають буде уважне слухання протягом 2-3 хв. „дуже нудної розповіді”. Потім тренер відкликає убік майбутніх „доповідників”, нібито для того, щоб проінструктувати їх, як зробити розповідь «нудною». Насправді дає роз'яснення (так, щоб «слухаючи» не чули цього), що суть не в ступені скучності розповіді, а в тому, щоб розповідач фіксував типові реакції тих, що слухають. Для цього розповідачу рекомендується після хвилинного відрізка мови зробити в зручний момент паузу і продовжити розповідь після отримання якої-небудь реакції тих, що слухають (кивок, жест, слова і т.д.). Якщо протягом 7-10 сек. виражена реакція відсутня, слід продовжити розповідь протягом ще однієї хвилини і знову перерватися та запам'ятати реакцію наступного. На цьому вправа припиняється.

Всім членам групи розкривається дієвий зміст інструкції і мета вправи. Розповідачів просять тримати в пам'яті зміст реакції тих, що слухають (класифікувати видиму відсутність реакцій як «глухе мовчання»). Тренер приводить список найбільш типових прийомів слухання, називаючи їх, і даючи необхідні пояснення. Мета вправи: розвиток навиків активного слухання.

Всі ці вправи можна проводити розсівшись в карусельку. Суть цієї вправи така, що розсівшись в два кола учасники тренінгу утворюють два кола: одне внутрішнє, а друге – зовнішнє коло.

Для того, щоб закінчення першого дня було більш насиченим, та емоційно забарвленим, можна провести розминку, яку можна назвати «Бродилки». Суть цієї розминки така: Слова тренера «Візьміть будь ласка сірники і запаліть всі свічки, які знаходяться в цій кімнаті. Запалили? Тепер розбредіться по кімнаті, знайдіть собі пару, візьміться будь ласка за руки і погляньте один одному в очі. Відчуйте все тепло вашого партнера. Постарайтеся за допомогою дотику рук вашого партнера та контакту очей в думках передати той заряд позитивної енергії та гарного настрою, який Ви отримали на сьогоднішньому занятті. Подякуйте будь ласка один одному за це відчуття і розсядьтеся в карусельку».

Розсівшись в карусельку в загальному колі група ділиться тими враженнями, які були одержані в перебігу цього дня. Іншими словами, підводиться підсумок дня.

Другий день

Мета: Згуртувати групу. Показати групі, що є не тільки зовнішня сторона конфлікту, але і внутрішня сторона.

Привітання. Учасники садяться в коло і по черзі вітають один одного підкреслюючи індивідуальність партнера.

„Привіт, ти як завжди енергійний та веселий». Можна пригадати про ту індивідуальну рису, яку сама людина виділила при першому знайомстві.

Учасник може звертатися до всіх відразу чи до конкретної людини. Під час психологічної розминки група повинна настроїтися на довірливий стиль спілкування, продемонструвати своє добре відношення один до одного. Тренер в цей час звертає увагу на манери встановлення контактів.

Мета вправи: формування довірливого стилю спілкування в процесі налагодження контактів; створення емоційних установок на довірливе спілкування.

Після обговорення і настрою групи на роботу тренер розповідає про те, що вітатися можна по-різному. Можна сказати щось, а можна просто до людини доторкнутися і побажати їй щось добре.

Для розігріву, згуртованості та настрою групи на роботу можна провести дві розминки: «Розсмішити – 2» та „Знайди свою пару».

Інструкція першої розминки така: «Всі встають в коло. Тренер бере свого сусіда, наприклад за ніс. Всі інші повинні зробити те ж саме по черзі. Коли коло замкнулося, тренер знову бере сусіда тепер уже за вухо, волосся, коліно і т.д. Завдання всіх учасників не розсміятися. Якщо хтось засміявся гра продовжується заново.

Інструкція другої розминки така: Всі встають в коло. Тренер дає завдання: «Зараз опустіть голови вниз. Як тільки я почну лічити до трьох, то на рахунок «раз» Ви повинні будете підняти голову і поглядом знайти собі пару, а на рахунок «три» одночасно показати руками один на одного». Якщо всі пари пари співпали, то можна попросити закрити очі, обернутися навколо себе три рази і знайти свою пару, не розплющуючи око.

Після розминок тренер просить групу розсістися в карусельку і пригадати техніки активного слухання, які вони опрацьовували і проігрували в перший день знайомства. Пригадування цих правил можна провести у вигляді групового обговорення.

Після закінчення обговорення тренер нагадує групі, що таке конфлікт і пояснює, що крім невміння слухати співрозмовника та інших причин, які

можуть привести до конфліктної ситуації, існують такі слова, які також можуть привести до конфліктних ситуацій і які в свою чергу називаються «словами-конфліктерами».

Розповів про «слова-конфліктери» і нагадавши групі, що таке конфлікт, тренер просить групу розбитися по парах. Далі роздає кожній парі текст з «словами-конфліктерами» і дає завдання знайти в цьому тексті «слова-конфліктери». Мета: Перевірити як група засвоїла, що ж таке „слова-конфліктери”.

Коли всі пари розберуть текст і знайдуть там «слова-конфліктери» тренер просить групу розбитися в загальне коло і обговорити це завдання вже в загальному колі і підвести підсумок про те, що вживання цих саме слів може привести до виникнення конфліктної ситуації або непорозуміння.

Після обговорення тренер просить групу розбитися в тріади і дає для кожної тріади завдання у вигляді гри. Гра називається «Конспект» В грі беруть участь дві людини, а третя людина є спостерігачем. Інструкція першому учаснику: «Ви разом вчилися на курсах підвищення кваліфікації, і одна людина писала конспект, а іншої немає. На іспит викладач попросив принести конспект. Ти складаєш іспит сьогодні, і тому попросив конспект у товариша, оскільки він складає іспит завтра. Ти склав іспит на п'ять, дуже зрадів, і, йдучи з аудиторії, забув забрати конспект. А коли пригадав і повернувся, то в аудиторії нікого вже не було, і конспекту також.

Інструкція обом учасникам: «Ви зустрічаєтеся в коридорі і повинні поводитися так, як звичайно поступаєте в житті».

Після гри проводиться класичний аналіз: спочатку висловлюються спостерігачі, а потім учасники. В кінці обговорення тренер ставить питання на прояснення відносин між учасниками гри після взаємодії: «Ти підеш до нього наступного разу просити конспект чи ні»; «А ти даси йому наступного разу конспект, якщо він попросить?». При аналізі важливо показати, якщо хтось з учасників намагався «наїжджати» на іншого, то у відповідь інший

може образитися і просто піти, сказавши, що той сам винен. Але важливо отримати конспект, а не обляяти відповідача. І останнє: якщо ситуація вирішилася добре, то потерпілий повинен допомогти зняти відчуття провини з відповідача, якщо вона є.

Друга гра називається «Шарфик». У цій грі обов'язково участь беруть жінки, але третьою людиною, тобто спостерігачем може бути або чоловік або жінка. Інструкція: «Тобі вчора твій коханий подарував шарфик, який він привіз з Індії. Шарфик дуже красивий, дуже незвичайний. Подруга у тебе попросила цей шарфик на вечірку, і на вечірці шарфик якимсь чином попав на свічку і згорів. Ти, не знаючи про це, обіцяла своєму другові, що завтра його надінеш в театр. Ви зустрічаєтеся з подругою. Ваші дії?».

Після програвання кожної з ігор група в тріадах в яких програвалася дана гра обговорює деякі моменти з гри.

Після обговорення в тріадах група розсаджується в карусельку і обговорює деякі моменти гри вже у загальному колі разом з тренером.

Після обговорення можна програти з групою „карту конфлікту” для виявлення інтересів конфлікуючих сторін.

Інструкція: „Згадайте дві конфліктні ситуації, в яких Ви брали участь. Накресліть в центрі аркуша квадрат і опишіть предмет, із-за якого розгорівся конфлікт. Опишіть, які вимоги пред'являли один до одного сторони на початку конфліктної взаємодії. Опишіть потреби і побоювання кожної сторони. Прагніть, щоб було перераховано не менше п'яти-шести пунктів: чим більше інтересів, зачеплених конфліктом, ви зможете виявити, тим більше пропозицій по врегулюванню конфлікту вдасться зробити пізніше. Далі робота здійснюється в діадах. Об'єднайтеся в пару з іншим учасником тренінгу. Сядьте будь ласка один навпроти одного і прийміть зручне для вас положення. Ви по черзі гратимете ролі психолога і клієнта, який консультується з приводу виниклого конфлікту. Здійснюючи роль консультанта, Ви допомагаєте клієнту проаналізувати конфлікт. Ваше

завдання – уважним вислухуванням, питаннями і зауваженнями надати допомогу в складанні карти його конфлікту. Необхідно категорично утримуватися від оцінок поведінки учасників конфлікту, витримати максимально нейтральну позицію. Після зміни ролей розкажіть Вашому консультанту про Ваш власний конфлікт.”

Після програвання цього прийому потрібно обов'язково провести обговорення і зробити висновок. Після обговорення можна зробити перерву.

Після перерви можна провести розминку ”Малюнок вдвох”. Інструкція така: „Все садяться в парах близько один до одного. Один аркуш і одна ручка на двох. Тренер просить, щоб мовчки, за 10 секунд кожен вигадав, який малюнок він малюватиме. Потім одночасно, тримаючись за одну ручку, обидва в парі малюють свої малюнки. В кінці, не домовляючись, підписують те, що вийшло (потрібно написати назву одночасно). При обговоренні малюнки кладуться в коло, на підлогу. Мета: Простежити за чуттєвістю іншої людини, тобто як партнери відчують один одного.

Після розминки можна провести гру, яка називається „Політ на місяць”. Суть сюжету така: Учасникам повідомляється, що всі вони є членами космічного екіпажа, направляючогося на Місяць. З невідомих причин космічний корабель потрапляє у катастрофу на сонячній стороні місяця, приблизно в 3000 км. від планованого місця посадки на станції-базі. Все знищено, окрім вказаних на бланку предметів. Життя екіпажа залежить від того, чи зможе він дістатися до станції. Допомоги чекати нізвідки. Первинне завдання кожного з учасників полягає у виборі найбільш необхідних предметів для подолання шляху до станції. Для цього необхідно самостійно проранжирувати предмети, вказані в бланку, відповідно до їх значущості для порятунку. Після завершення індивідуального ранжирування групі також пропонується за допомогою обговорення прийти до загальної думки щодо розташування предметів. Список предметів: харчові концентрати, 20 метрів нейлонового шнура, шовковий купол парашута,

переносний обігрівач на сонячних батареях, сірника, коробки сухого молока, кисневі балони – 2 шт. по 50 кг., зоряну карту місячного небосхилу, човен, що самонадувається, магнітний компас, 25л. води, сигнальні ракети, аптечка першої допомоги з ін'єкційними іглами, передавач приймача з частотною модуляцією на сонячних батареях.

Протягом цього часу, коли група веде обговорення тренер спостерігає за учасниками. Як вони поведуться по відношенню один до одного. Як спілкуються. Чию думка найбільш приємлюють. Хто поводить по відношенню до групи і до учасниках тренінгу конфліктно.

По завершенню дня тренер може запитати у групи: „Чому Ви сьогодні навчилися?,” „Що найбільш всього сподобалося?”, або „Помітили Ви, що всі в групі стали відкритішими, стали ближчі один до одного?. Попрощайтесь один з одним побажати успіхи та гарного настрою.

Третій день

Мета: Викликати зовнішні переживання та установки, які приводять до конфліктних ситуацій. Показати, що можна поступати інакше.

Як вже обговорювалося раніше початок будь-якого дня тренінгу, повинен починатися з того, що учасники розсаджуються в коло і по черзі вітають один одного підкреслюючи індивідуальність партнера.

Після цього можна попросити групу розсістися у карусельку і зробити розминку у вигляді ладушек і наступанням на ноги.

Мета: Активізувати і ще більш сильніше згуртувати групу, так, щоб учасники стали більш розкутими та відкритими.

Далі можна провести ще одну розминку. Взятися за руки і просто поглянути і задуматися, що навпроти нас стоїть не просто людина, а людина яка представляє собою цілий світ. У якої є свої емоції, свої цінності, свої мрії, свій стан. Мета: Дати зрозуміти, що окрім нас самих та нашої думки є інші люди зі своїми потребами та думками.

Далі можна провести вправу на виявлення ролі Я – концепції та

екзистенціональних позицій в утворенні емоційних реакції та їх впливу на протікання конфліктів.

На першому етапі робота виконується індивідуально.

1. Виберіть ініціюючу подію, яка викликала у вас негативні емоції. Пригадаєте, що відбулося. Можете закрити очі. Відтворіть ту ситуацію якомога повніше: уявіть, що у вас є плівка з відеозаписом тієї сцени, і ви вставляєте касету у відеомагнітофон і включаєте його на відтворення. Коли ви побачите себе і інших людей в тій сцені, пам'ятаєте, що ви зараз глядач і бачите те, що відбувається, дивлячись на екран. Зараз вас там реально немає, вам ніщо не може заподіяти шкоди! Ви бачите себе і ваших опонентів з боку: що ви говорили і що говорили вам? Що ви відчували тоді? Запам'ятаєте це і «вимкнете телевізор».

2. Візьміть лист паперу і напишіть двадцять різних відповідей на питання «Хто я?» так, щоб ваші описи відображали ваші уявлення про себе, коли ви були в тій ситуації. Прагніть того, щоб це були такі ваші уявлення про себе, якими вони були в тій ситуації, а не тепер. Пам'ятаєте, що ви відповідаєте самому собі, а не комусь іншому. Розташовуйте описи в тому порядку, в якому вони приходять вам в голову. Не піклуйтеся про їх логічність.

3. Тепер дайте двадцять характеристик вашому опоненту: опишіть, яким ви сприйняли його в цій сцені; «ким» він був?

Далі вправа виконується в парах. Домовитися, хто з вас першим гратиме роль клієнта, а хто - консультанта.

4. Оцініть за допомогою свого «консультанта» кожну думку, що характеризує вас: якщо воно відображає інтенцію «Я вважаю, що Я - в порядку по відношенню до самого собі», то відзначте його знаком «+». Якщо інтенція: «Я не в порядку по відношенню до себе», відзначте його «-». Якщо інтенція не ясна - поставте «0».

5. Обговоріть ваші визначення опонента. Якщо інтенція в оцінці «Він

не ОК по відношенню до мене поставте «-». Поставте «+» або «0» якщо інтенція, відповідно, «Він не ОК по відношенню до мене» або нейтральна.

6. Визначите екзистенціальну позицію, в якій відбувалася ваша взаємодія. Чи змінювалася вона в тій ситуації? Якщо так, то як? Чи є у вас «улюблена» позиція?

7. Які почуття ви переживали і які тенденції у вашій поведінці характеризували їх?

8. Які з виявлених переконань по відношенню до партнера і самому собі сприяли розвитку руйнуючих переживань?

9. До чого ви прагнули, в яку позицію ви намагалися «помістити» опонента? Вдало? Що можна було б змінити зараз, щоб ситуація була завершена успішніше?

10. Відзначте вираженність кожній позиції у вашій поведінці. Для цього зробіть на відповідних осях відмітки, що відображають вашу інтуїтивну оцінку часу, який ви проводите в кожній з позицій.

11. Поміняйтеся ролями. Допоможіть вашому «клієнтові» знайти відповіді на ті ж питання.

Далі вправа виконується в робочій групі.

12. Обговоріть в робочій групі отримані результати.

Далі обов'язково потрібно зробити обговорення, висновки (у загальному колі).

1. Що ви дізналися про себе і свої емоційні реакції?

2. Що ви дізналися про роль Я-концепції і системи переконань у формуванні емоційних реакцій?

3. Якого досвіду ви набули, виконуючи цю вправу?

Після обговорення тренер розповідає і малює на дошці схему конфліктного взаємодії. Схема конфліктної взаємодії така:

«У нашому житті існує дуже багато ірраціональних переконань тих, що запускають конфліктні ситуації. І тому нам здається, що люди проти Вас, що

вони нас не розуміють і не приєднують нашу точку зору, але це не так. У людини, яка не згодна з нашою точкою зору, як і нас є своя мета, бажання, мрія, потреби і тому він старається, щоб і його думка була почута, щоб з його думкою теж вважалися як і з нашим. Тобто я хочу сказати, що потрібно вважатися і з думкою іншої людини, а не тільки з своїм. Потрібно зрозуміти його, увійти до його внутрішнього світу і побачити, зрозуміти, що їм мотивує в даний момент, чого він хоче. Ось тоді люди зможуть прийти до компромісу, а не конфліктної взаємодії. Потрібно в першу чергу розібратися чого сам хочеш: співробітничати або змагатися. Тоді у Вас все вийти».

Після цього можна провести гру, яка називається „Відгук”. У ній також беруть участь дві люди, третій спостерігає. Інструкцію вони також отримують разом. Двоє написали сумісний звіт про роботу. Один пішов з роботи раніше. Зайшов начальник, забрав звіт і вирішив, що це звіт одного, і тепер говорить другому, щоб той приніс свій звіт, оскільки Петров свій звіт вже здав. Людина розгубилася і відразу не знайшла, що відповісти. Інструкція учасникам: «Ви зустрічаєтеся в коридорі. Які Ваші дії?».

Після цих ігор можна зробити перерву. Після перерви тренер просить групу розсістися в карусельку і обговорити в мікрогрупах які установки можуть вплинути на виникнення конфліктних ситуацій.

Після обговорення тренер розповідає групі про 10 установок, які викликають конфліктні ситуації: 1. Всі повинно мене любити. Буде нестерпне, якщо ті, хто важливий для мене, не схвалює моїх вчинків або відмовлять мені (наслідок дуже сильного неспокою з приводу думки тих, що оточують).

2. Ніколи не можна терпіти невдачу, потрібно робити все на «5» (перфекціоністські тенденції: надмірно високі вимоги до себе в бізнесі, навчанні, спорті, сексі, відносинах і т. п.).

3. Все повинно бути таким, як мені хочеться. Якщо цього не відбудеться, мені цього не перенести! (інфантильні очікування, засновані на

«принципі задоволення»).

4. Всі мої неприємності із-за поганих людей. Якщо зі мною відбулося щось з перерахованих вище неприємностей (мене не любитимуть і не поважатимуть, мене спіткає невдача, все піде не так, як хочеться, або зі мною поступлять несправедливо), я завжди звалюватиму провину на когось іншого (тенденції звинувачувати інших, пред'являючи до них завищені вимоги).

5. Якщо я сильно похвилююся із-за майбутньої події або того, як хтось сприйме мене, справи підуть кращим (характерний прояв надмірної тривоги в ситуаціях, пов'язаних з очікуванням події, на яку неможливо вплинути).

6. У кожній проблемі є єдине якнайкраще рішення, і мені потрібно його знайти - і негайно (можуть відкидатися «не ідеальні» рішення, які могли б привести до позитивних наслідків).

7. Легше уникнути важкої ситуації і відповідальності за неї, ніж потім розбиратися з нею (прояв надмірної пасивності, уникнення ризикованих кроків).

8. Якщо ні до чого не відноситися серйозно, не доведеться засмучуватися (постійне знецінення того, що відбувається).

9. Причина що всього відбувається зі мною - моїх відчуттів і вчинків - в моєму жахливому минулому (пояснення невдач подіями минулого, що не роблять реального впливу на даний момент).

10. На світі не повинно бути поганих людей і обставин. Якщо мені все ж таки доведеться зіткнутися з ними, то це мене дуже сильно розладнає (наприклад, обурення з приводу чиєїсь «неправильної» поведінки).

Якщо людина, що має подібне переконання, стикається з фруструючої ситуацією, хід його думок неминуче набуває згубного характеру. Він турбується, звинувачує тих, що оточують, пред'являє до них підвищені вимоги, яким вони не зобов'язані відповідати, і т.д. Такі роздуми стають нав'язливими, приковують увагу, дестабілізують емоційний стан і приводять до виникнення руйнуючих переживань.

Після цього повинне обов'язково бути обговорення і зроблені висновки з цього питання.

Після обговорення можна зробити підсумок всього того, що було проведене протягом цих трьох днів, тобто що таке конфлікт, яка його структура і причини, які заходи його попередження, як потрібно поводитися, щоб його не виникло.

Після обговорення тренер просить узятися всіх за руки і поділитися враженнями за сьогоднішній день і проведені разом три дні в групі. Іншими словами «останнє ділення».

3.3. Результати формувального експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів

При проведенні формувального експерименту були отримані наступні результати: при проведенні теста–опитувальника К. Томаса (визначення стиля поведінки, тобто визначення типічних способів реагування на конфліктні ситуації) були отримані наступні результати, які також можна представити у вигляді загальної таблиці та рисунку (див. табл. 3.1 та рис.3.1).

Враховуючи результати таблиці можна зробити висновок у вигляді процентного співвідношення: суперництво як тактику виходу з конфліктної ситуації вибирають – 13%, з яких 3 жінки та 1 чоловік, співробітництво як тактику виходу з конфліктної ситуації вибирають – 47%, з яких 8 жінок та 6 чоловіків, компроміс – 23 %, - 5 жінок та 2 чоловіка, уникнення вибирають – 10 % - 3 жінки, пристосування вибирають – 7 % - 1 жінка та 1 чоловік. Таким чином, по результатам процентного співвідношення можна зробити загальний висновок, що у досліджуваній групі велика кількість процентів була набрана по стратегії співробітництва.

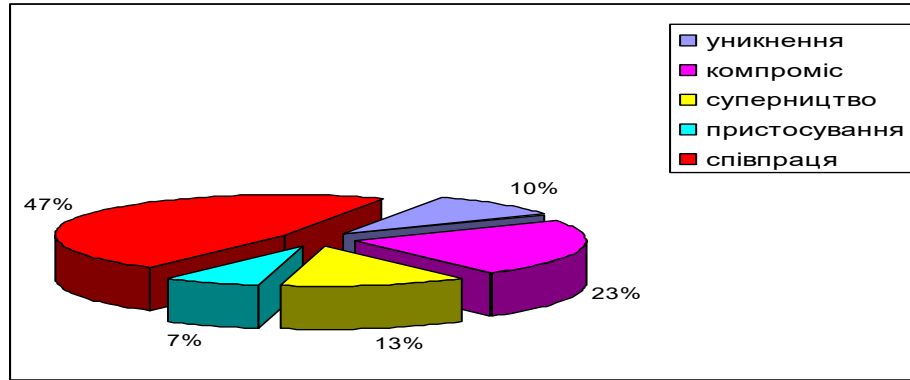

Рис. 3.1. Сегментограма показників стилів поведінки у конфліктній ситуації

Таблиця 3.1

Показники діагностики за тестом – опитувальником К.Томаса

Коди дослід – жуваних	Супер - ництво	Співробі тництво	Компроміс	Уникнення	Присо - сування
1	2	3	4	5	6
01		10			
02		9			
03			10		
04		10			
05		10			
06			9		
07					9
08			10		
09		10			
010			10		
011		8			
012	9				
013				9	
014		9			
015			8		
016	8				
017		10			
018		10			
019					9
020	9				
021	8				
022			10		

023		10			
024		10			
025			10		
026		9			
027				9	
028		10			
029		9			
030				9	
Загальна сума	4	14	7	3	2

Аналіз стану агресії (опитувальник Баса-Дарки).

З аналізу зведеної таблиці, яка надана в Додатках (див. Додаток Д), були виявлені такі дані: у респондентів завищений рівень агресії було виявлено у 8 чоловіків, що складає 27%, низький рівень у 6 чоловік, що складає 20% та агресія у нормі склала 53%, а це складає 16 респондентів. Дані наведені на рис. 3.2.

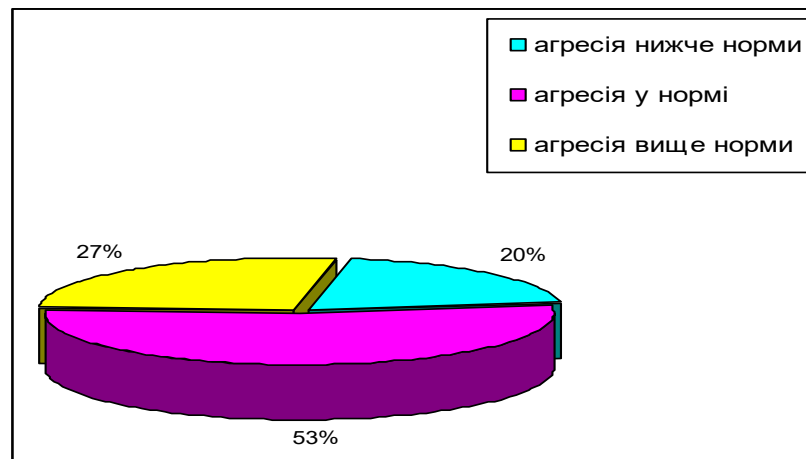

Рис. 3.2. Сегментограма рівня прояву агресії

З аналізу зведеної таблиці, яка надана в Додатках (див. Додаток Д), були виявлені такі дані: у респондентів були виявлені наступні рівні ворожості - у 7 чоловіків, що складає 23% - низький рівень; у 15 чоловіків норма, яка складає 50%, високий рівень зустрівся у 8 чоловіків, що складає

27% . Дані наведені на рис. 3.3.

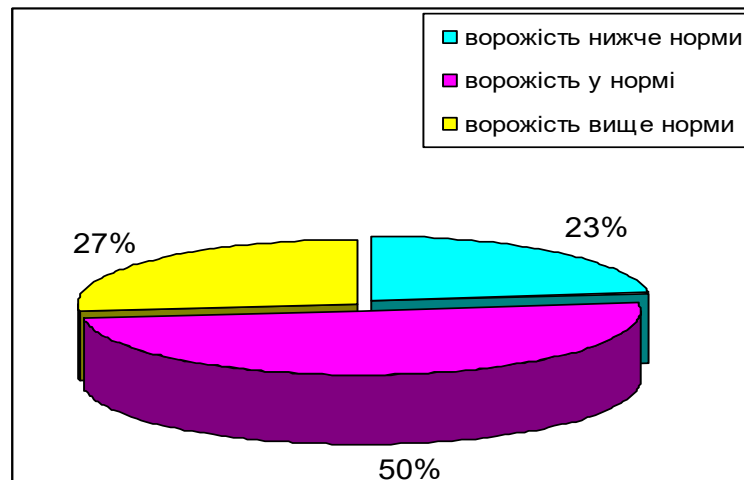

Рис. 3.3. Сегментограма рівня ворожості

З аналізу зведеної таблиці (див. Додаток Д) можна зробити висновок, що більшість респондентів обирали стиль поведінки у конфліктній ситуації суперництво, яке за своїми характеристиками є агресивно налаштоване при взаємодії з оточуючими, людина яка використовує цей стиль значно активна і йде до вирішення конфлікту власним шляхом, він не зацікавлений у співпраці з оточуючими, проте спроможний на вольові рішення. Якщо використовується ця поведінка, то можна завоювати прихильників за рахунок гарного результату. Цей показник підтвердився також при діагностиці за методикою А.Басса та при бесіді з підлітками у ході проведення експертної оцінки. Таким чином, можна констатувати, що це значною мірою впливає на віктимну поведінку підлітків, а саме проявляється у агресивній віктимній поведінці та вибірково агресивній. Високі показники агресії та ворожості зумовлюються тим, що більшість досліджених підлітків є педагогічно занедбаними, когнітивні показники є середніми або у нормі.

Респонденти, для яких характерен стиль поведінки уникнення та пристосування найбільш схильні до пасивної віктимної поведінки. Різниця між цими двома стилями полягає у тому, що у першому людина не

співпрацює з оточуючими, а при другому стилі людина діє разом з іншими. Але і в першому і в другому випадках людина не наважується відстоювати свої інтереси або просто відхиляється від конфлікту. Таким чином, уникнення є індивідуальною пасивною стратегією. Пристосування як стиль пасивної поведінки відрізняється схильністю учасників конфлікту пом'якшити, згладити конфліктну ситуацію, зберегти або відновити гармонію у взаємостосунках за допомогою поступливості, довіри, готовності до примирення. Ці підлітки мають, як правило, знижений рівень агресії та завищений рівень ворожості, що може вплинути на рівень самооцінки підлітка., на особливості віктимних проявів у поведінці підлітка.

Щоб оцінити ефективність корекційного впливу після проведення формувального експерименту, був підрахований t-критерій Стьюдента. Це метод другорядної статистичної обробки результатів. Вираховується він за

$$\text{формулою : } t = \frac{|x_1 - x_2|}{\sqrt{|m_1 + m_2|}}, \quad (3.1)$$

де \bar{x}_1 – середнє значення змінної за однією виборкою даних,

\bar{x}_2 - середнє значення змінної за другою виборкою даних,

m_1 та m_2 - інтегровані показники відхилень часних значень з двох порівнюваних виборок від середніх величин.

Для вичислення цього критерія необхідно прорахувати виборочне середнє та дисперсію.

Виборочне середнє значення як статистичний показник представляє собою середню відмітку вивчаємого у дослідженні психологічні якості особистості . Воно прораховується за допомогою формули 3.2:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n x_k, \quad (3.2)$$

де \bar{x} виборочне середнє значення або арифметичне значення по виборці;

n - кількість досліджуваних у вибірці або приватних психодіагностичних показників, на основі яких вичислюється середня величина;

x_k - часні значення показників у окремих досліджуваних;

\sum - знак підсумовування величин тих., змінних, які знаходяться праворуч від цього знаку.

Дисперсія як статистична величина характеризує, наскільки часні значення відхиляються від середньої величини в даній вибірці. Чим більше відхилення, тим більше відхилення даних. Вона вичисляється за формулою 3.3:

$$\bar{S}^2 = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - \bar{x})^2, \quad (3.3)$$

де - вибіркова дисперсія, або просто дисперсія;

$\sum_{k=1}^n (x_k - \bar{x})^2$ - значення, що означає, що для всіх від першого до останнього в даній вибірці необхідно вчислити різницю між часними та середніми значеннями, возвести ці різниці в квадрат та просумирувати;

n - кількість досліджуваних у вибірці або первинних значень, по яких вичисляється дисперсія.

Визначимо середнє значення, дисперсію та t - критерій Стьюдента для тесту - опитувальника К. Томаса.

1. Середнє значення

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n x_k$$

$$x_1 = \frac{1}{30} \cdot \sum_{k=1}^{30} = 8,2$$

$$x_2 = \frac{1}{30} \cdot \sum_{k=1}^{30} = 9,37$$

2. Дисперсія

$$\bar{S}_1^2 = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - \bar{x})^2$$

$$\bar{S}_1^2 = \frac{1}{30} \cdot 12,967 = 0,38$$

$$\bar{S}_2^2 = \frac{1}{30} \cdot 44,8 = 1,50$$

3. t - критерій Стьюдента

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{|m_1^2 + m_2^2|}}$$

$$m_1^2 = \frac{\bar{S}_1^2}{n_1} = \frac{1,50}{30} = 0,05$$

$$m_2^2 = \frac{\bar{S}_2^2}{n_2} = \frac{0,38}{30} = 0,012$$

$$t = \frac{8,2 - 9,37}{\sqrt{0,05 + 0,012}} = \frac{1,17}{\sqrt{0,062}} = \frac{1,17}{0,25} = 4,68$$

Отримані значення t-критерія Стьюдента свідчать про те, що порівнювані середні значення з двох виборок дійсно статистично достовірно відрізняються один від одного з вірогідністю припустимої помилки в $P \leq 0,001$.

Це свідчить про те, що спеціально складена та реалізована психокорекційна процедура позитивно вплинула на вибір виходу досліджуваних з конфліктних ситуацій.

Визначимо середнє значення, дисперсію та t - критерій Стьюдента для тесту - опитувальника Баса-Дарки.

1. Середнє значення

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{k=1}^n x_k$$

$$x_1 = \frac{1}{30} \cdot \sum_{k=1}^{30} = 4,3$$

$$x_2 = \frac{1}{30} \cdot \sum_{k=1}^{30} = 6,5$$

2. Дисперсія

$$\bar{S}_1^2 = \frac{1}{n} \cdot \sum_{k=1}^n (x_k - \bar{x})^2$$

$$\bar{S}_1^2 = \frac{1}{30} \cdot 115,7 \approx 3,471$$

3. t - критерій Стьюдента

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

$$m_1^2 = \frac{\bar{S}_1^2}{n_1} = \frac{3,471}{30} = 0,11$$

$$m_2^2 = \frac{\bar{S}_2^2}{n_2} = \frac{7,605}{30} = 0,25$$

$$t = \frac{4,3 - 6,5}{\sqrt{0,11 + 0,25}} = \frac{2,2}{0,6} \approx 3,67$$

Отримані значення t-критерія Стьюдента свідчать про те, що порівнювані середні значення з двох виборок дійсно статистично достовірно відрізняються один від одного з вірогідністю припустимої помилки в $P \leq 0,001$.

Це свідчить про те, що спеціально складена та реалізована психокорекційна процедура позитивно вплинула на рівень суб'єктивного контролю особистості.

Таким чином можна зробити висновок, що проведений формувальний експеримент та спеціально створена психокорекційна процедура сприяє подоланню конфліктів та усуненню негативних проявів особистості, які впливають на віктимогенність підлітків.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

У психології проведено багато досліджень по вивченню можливостей індивідуальної і групової психокорекції конфліктної поведінки. Ряд фахівців (А. Егідес, Еріксон, Р. Макушенко, Р. Нудсон, Д. Прюїтт, та ін.), на основі результатів індивідуальної психокорекції спілкування в конфліктних ситуаціях пропонують рекомендації по зниженню конфліктності в повсякденному житті та оптимізації поведінки у конфліктній ситуації.

Серед методів психокорекції конфліктної поведінки виділяють наступні: соціально-психологічний тренінг; індивідуально-психологічне консультування; аутогенне тренування; самоаналіз конфліктної поведінки.

Формувальний експеримент проведений у вигляді тренінгу, який був спрямований на розвиток якостей, що сприяють подоланню конфліктів всередині особистості та з оточуючими її людьми. Тренінг був розрахований на 3 дні. Заняття проводились по 2 години на 1 день та по 4 години на 2 - 3 дні.

Результати, отримані після проведення формувального експерименту виявилися вищими ніж ті, що були отримані до нього під час констатувального експерименту. Завдяки отриманим результатам під час обох експериментів, був прорахований t-критерій Стьюдента. Завдяки йому стало можливим оцінити ефективність проведених психокорекційних заходів. Як виявилось, проведені тренінгові заняття призвели до зниження конфліктних ситуацій, що у свою чергу впливає на мінімізацію проявів віктимності у підлітків.

ВИСНОВКИ

1. Дослідженням вивчаємої теми у зарубіжній та вітчизняній психології займалися такі вчені, як Л.В.Франк, Д.В. Рівман, В.С. Мінська, Г.І.Чечель, Ю.М.Антонян, О.Л. Сітковський, В.О. Туляков, А.І.Долгова, О.В.Морозов, В.М.Кудрявцев, Х.Гентінг, Дж.Пінатель, Г.Елленбергер, М.Вольфган, Г.Майнгейм та інші., які відмічали що аналіз механізмів поведінки жертви неможливо зрозуміти без дослідження ситуації, бо ситуація не тільки визначає вибір способу дій, але і породжує нові стимули до дії. На думку ряду вчених люди свідомо або не свідомо обирають соціальну роль жертви (установка на безпорадність, небажання змінювати власне становище без утручанні ззовні, низька самооцінка, заляканість, засвоєння віктимних стереотипів з боку суспільства), постійно утягуються у різні криміногенні кризові ситуації з підсвідомою метою одержати як можна більше співчуття, підтримку з боку інших, виправданості рольової позиції жертви.

2. Підлітковий вік традиційно вважається найважчим у виховному відношенні. В ході бурхливого зростання і фізіологічної перебудови організму у підлітків може виникнути відчуття тривоги, підвищена збудливість, понижена самооцінка. Як загальні особливості цього віку наголошуються мінливість настроїв, емоційна нестійкість, несподівані переходи від веселості до смутку і песимізму. Прискіпливе відношення до рідних поєднується з гострою незадоволеністю собою.

3. Ряд психологічних досліджень показали, що віктимогенність це набуті людиною фізичні, психологічні та соціальні риси і ознаки, які можуть зробити його схильним до перетворення у жертву злочину. Психологічні аспекти віктимності поділяють віктимність на спеціальну та загальну, які у свою чергу зв'язані з віком, статтю, соціальної роллю та соціальним статусом жертви.

4. Проведено констатувальний експеримент за такими методиками:

методика К. Томаса, діагностика стану агресії (опитувальник Басса-Дарки). Було опитано 30 осіб, віком від 13 до 15 років – (100%). Респонденти були жіночої (50%) та чоловічої (50%) статі. Респонденти психічно здорові, на обліку у психіатра не знаходяться. Великий вплив на дії жертви та її поведінку має такі якості особистості, як агресія (ворожість) та конфліктність.

Дослідження проводилося в декілька етапів, кожен з яких поетапно допомагав розкривати поставлену мету констатуючого дослідження.

На основі представлених результатів була розроблена психокоррекційна процедура щодо подолання конфліктогенних якостей особистості, а також на мінімізацію віктимних проявів .

Таким чином, дослідження підтвердило теоретичну частину роботи, яка полягала у тому, що причиною виникнення проявів віктимності упідлітків може бути рівень конфліктності, вибір способів виходу з конфліктів, рівень агресії та ворожості.

5. Формувальний етап експерименту складався з тренінгу, який був спрямований на розвиток якостей, що сприяють подоланню конфліктів всередині особистості та з оточуючими її людьми. Тренінг був розрахований на 3 дні. Заняття проводились по 2 години на 1 день та по 4 годин на 2 - 3 дні.

Результати, отримані після проведення формувального експерименту виявилися вищими ніж ті, що були отримані до нього під час констатувального експерименту. Між цими показниками був прорахований t-критерій Стьюдента. Завдяки йому стало можливим оцінити ефективність проведених психокоррекційних заходів. Як виявилось, проведені тренінгові заняття призвели до мінімізації віктимних проявів у підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алмазов Б.Н., Беляева М.А., Бессонова Н.Н. и др. Методика и технологии работы социального педагога / Под ред. М.А. Галагузовой и Л.В. Мардахаева. - М.: Академия, 2004.- 192 с.
2. Андреев В.И. Конфликтология: искусство, спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов / Андреев В.И. – М.: МГУ, 1995. – 244 с.
3. Андреев В.И. Саморазвитие культуры разрешения конфликтов/ Хрестоматия по социальной психологии. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. - 482с.
4. Антонов-Романовский Г.В., Лютов А.А. Виктимность и нравственность // Вопр. борьбы с преступностью. - 1980 - Вып. 33. - С. 40.
5. Антонян Ю.М., Лунеев В.В., Яковлев А.М. Мотивообразующие факторы преступного поведения // Криминальная мотивация. – М.: Прогресс, 1986. – 324с.
6. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 1999. - 551с.
7. Бандурка А.М., Бочарова С.П., Землянская Е.В. Психология управления. – Х: ООО «Фортуна - пресс», 1998. – 464с.
8. Бандурка А.Н., Друзь В.А. Конфликтология: Учебное пособие для вузов. – Харьков: Ун – т внутр. дел., 1997. – 355с.
9. Бараева Е.И. Психология развития: схемы и комментарии.- Мн.: РИВШ, 2005. - 130 с.
10. Беспалько О.В. Соціальна робота в громаді: Навчальний посібник. - К.: Центр навчальної літеретури, 2005 - 176с.
11. Белічева С. А. Спеціалізовані підліткові клуби як інститут ресоціалізації «важких» підлітків» //Психол. журн. 1984 - Т. 5. - № 6. - С. 48 - 54.
12. Богданов Е.И., Зазыкина В.Г. Психология личности в конфликте.: Учебное пособие.: 2-е изд. / Богданов Е.И., Зазыкина В.Г. – СПб.: Питер,

2004. – 224 с.
13. Бойко В.В., Ковалев А.Г., Панферов В.Н., Социально-психологический климат коллектива и личность. - М.: Мысль, - 1983. – 278с.
 14. Бойцов В.М. Конфликты и пути их разрешения / Бойцов В.М. // Вопросы психологии.- 1996. - № 5. – С. 9 - 15.
 15. Большаков А.Г., Несмелова М.Ю. Конфликтология организаций. – М.: МЗ Пресс, 2001. - 482с.
 16. Бородкин Ф.М., Коряк Н.В. Внимание: Конфликт! / Бородкин Ф.М., Коряк Н.В. – Новосибирск, 1989. – 134 с.
 17. Виготський Л. С. Проблеми вікової періодизації дитячого розвитку // Вопросы психології. - 1972 - № 2. – С. 114 - 123.
 18. Вишнякова Н.Ф. Конфликтология.: Учеб. пособие. 3-е изд. – Мн.: Университетское, 2002. – 318с.
 19. Возрастная психология. Детство. Отрочество. Юность: Хрестоматия для вузов.- М.: Академия, 2005. - 624 с.
 20. Возрастно- психологическое консультирование/ под ред. Бурменской Г.В.- М.: изд-во МГУ, 1990. - 134 с.
 21. Ворожейкин И.Е. Конфликтология / Ворожейкин И.Е.- М.: Инфра – М., 2003. – 288 с.
 22. Вострокнутов Н.В. Родина і проблеми поведження, що відхиляється, у сучасному суспільстві // Збірник тез міжнародної конференції: підліток і молодь у мінливому суспільстві (проблеми девіантного поведження). – М.: Знання, 2001. – С. 109-124.
 23. Выготский Л.С. Психология развития человека / Выготский Л.С.- М.: Смысл, 2003. – 136 с.
 24. Галагузова М.А. Социальная педагогика / Галагузова М.А. - М.: Владос, 2001. - 416 с.
 25. Галустова О. В. Психологическое консультирование: конспект лекций / Галустова О. В. - М.: Приор-издат, 2005. – 240 с.

26. Гаркавець С.О. Віктимологія. Навч. Посібник / Гаркавець С.О. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2006. – 116 с.
27. Горянина В. А. Психология общения. Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд. Стереотип. – М.: Издательский центр «Академия». 2004. - 416с.
28. Гриньова В.М., Ярьсько К.В. Теоретико-методологічні основи соціально-педагогічної діяльності / Гриньова В.М., Ярьсько К.В. - Харьков: Крок, 2003. – 32 с.
29. Гришина Н. В. Обучение психологическому посредничеству в разрешении конфликтов // Моск. психотерапевтический журнал. – 1992. - № 2. - С. 145 – 160.
30. Гурова Е.В. Психология развития и возрастная психология / Гурова Е.В.- М.: Аспект-Пресс, 2005. - 174 с.
31. Дарвиш О.Б. Возрастная психология / Дарвиш О.Б. - М.: Владос-Пресс, 2003. - 171 с.
32. Дмитриев А. В. Конфликтология: Учебное пособие / Дмитриев А. В. – М.: Гардарики, 2003. – 320с.
33. Долгова А.И. Социально-психологические аспекты преступности несовершеннолетних. – М.: Речь, 1981. – 608 с.
34. Донцов А.И., Полозова Т.А. Проблема конфликта в западной психологии // Психологический журнал. – Т.1., №6. – 1980. – С. 119–134.
35. Донцов А.И., Полозова Т.А. Проблема объективных детерминант межличностного конфликта в группе // Вестник МГУ. – сер. 14, № 4. – 1977. – С. 23 - 33.
36. Донченко Е.А. Титираенко Т.М. Личность: конфликт, гармония. – К.: Политиздат. Украины, 1987. - 547с.
37. Дружинин В. В., Конторов А. С., Конторов М.Д. Введение в теорию конфликта. – М.: Радио и связь, 1989. – 287с.
38. Елисеев О.П. Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2002.

– 520с.

39. Емельянов С.М. Практикум по конфликтологии. – СПб: Питер, 2001. – 400с.
40. Ершов А. А. Как избежать конфликта / Ершов А. А. // Труд, контакты, эмоции. – Л., 1980. – С. 26 - 30.
41. Ершов А.А. Личность и коллектив / Ершов А.А. - Л.: Знание, 1976. – 140 с.
42. Зазыкин В. Г. Социально – психологический климат и проблема конфликтов в коллективе. – М.: 1988. – 248 с.
43. Зазыкин В. Г., Нечаев Н. С. Введение в психологию конфликта (на примерах конфликтов в трудовых коллективах). – М., 1996. – 219с.
44. Зверева І.Д. Соціально-педагогічна робота з дітьми та молоддю в Україні: теорія і практика. - К.: Правда Ярославичів, 1998. - 394с.
45. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии: курс лекций. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 126с.
46. Истратова О.Н. Психодиагностика. Коллекция лучших тестов /О.Н.Истратова, Т.В. Эксакусто. – 2-е изд. – Ростов н/Д.: Феникс, 2006.- 375с.
47. Калашников Д.В. Конфликты в организации: социально - конфликтологический уровень анализа (по результатам экспертного опроса управленческого персонала) // Управление персоналом. – 1999. - № 7. – С. 17 - 22.
48. Кармин А.С. Конфликтология. Учебник. – Питер. 1999. - 188с.
49. Ковалев А.Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства. - М.: Политиздат, 1975. – 296с.
50. Ковачик П., Малиева Н. Предупреждение и разрешение конфликтов. – М.: Институт психологии РАН, 1994. – 356с.
51. Козырев Г.И. Введение в конфликтологию.: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. –

176 с.

52. Комаров Е.П. Организационные и дезорганизационные методы управления как составляющие организационной и дезорганизационной культуры предприятия / Комаров Е.П. // Управление персоналом. – № 11., 2000. – С. 44-49.
53. Коновалов В.П. Виктимность и ее профилактика / Коновалов В.П. // Виктимологические проблемы борьбы с преступностью. - Иркутск, 1992. - С. 25-26.
54. Конфликты и пути их разрешения / Конфликты и пути их разрешения // Вопросы психологии.- 2001. - № 4. С. 12 – 27.
55. Корнелиус Х., Фейр Ш. Знакомство с понятием конфликт / Хрестоматия по социальной психологии. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 306с.
56. Костенко О.М. Проблеми кримінологічної безпеки // Правова держава. - 1999 - Вип. 10. - С. 337.
57. Крайг Г. Психология развития / Крайг Г. - СПб.: Питер, 2003. - 992 с.
58. Краснов Б. И. Конфликты в коллективе / Краснов Б. И. // Социально – политический журнал – 1992. № 6 – 7. – С. 14 – 22.
59. Криминология. 2-е издание, переработанное и дополненное, Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. – М.: Изд-во Эксмо, 2002. – 784 с.
60. Кричевский Р.Л., Дубовская Е.М. Психология малой группы: Теоретический и прикладной аспекты. - М.: Изд-во МУ, 1991. - 207с.
61. Кулагина И.Ю. Возрастная психология. Развитие ребенка от рождения до 17 лет / Кулагина И.Ю. - М.: Знание, 1999. - 176 с.
62. Лабанов И. Д., Галицкий В.П. Психологические аспекты преодоления конфликта в трудовом коллективе. – М.: МГУ.1984. – 244 с.
63. Лабунская В.А. Психология затрудненного общения: Теория. Методы. Диагностика. Коррекция / Лабунская В.А. – М.: Знания, 2000. – 432 с.
64. Леонов Н.И. Конфликты и конфликтное поведение. Методы изучения.:

- Учебное пособие / Леонов Н.И. – СПб.: Питер, 2005. – 240с.: ил – (Серия «Учебное пособие»).
65. Линчевский Э.Э. Конфликты в общении и общение в конфликтах / Линчевский Э.Э. – СПб: Изд-во Военмеха, 2000. – 172 с.
 66. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера у подростков / Личко А.Е. – М.: «Просвещение», 1999. – 280 с.
 67. Ложкин Г.В. Психологический климат трудового коллектива / Ложкин Г.В. - К.: Знание, 1988. – 47с.
 68. Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта.: Учебное пособие. К.: МАУП., 2000. – 256с.
 69. Локутов С.П. Конфликты в коллективе: причины, управление, минимизация.- М.: Вентана - Граф, 2001 – 204с.
 70. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы / Малкина-Пых И.Г. - М.: Эксмо, 2005.- 296 с.
 71. Мироманова М. С. Конфликтология.: Учебник для студ. сред. пед. учеб. заведений. – М.: Изд. центр «Академия», 2003. – 320с.
 72. Моисеев Д.Л. Особенности межличностных конфликтов госслужащих и пути их разрешения.: Дис. канд. психол. наук. – М.: Академия, 1997. - 264с.
 73. Моргунов Е. Б. Личность и организация / . Моргунов Е. Б. – М.: Наука, 1996. – 219 с.
 74. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования. – СПб.: Изд – во «Питер», 2000. – 464с.: - (Серия «Золотой фонд психотерапии»).
 75. Немов Р.С. Психологическое консультирование.: Учебник для студентов пед. вузов. – М.: Гуманит. Изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 528с.
 76. Обухова Л.Ф. Возрастная психология / Обухова Л.Ф. - М.: Высшее образование: МГППУ, 2006. - 460 с.
 77. Описание методик и стратегических средств разрешения конфликтных ситуаций // Вопросы психологии. - 1998. - № 11 – С. 28 - 39.

78. Осипова. А.А. Общая психокоррекция / Осипова. А.А. - Л.: ЛГУ, 2001. – 512 с.
79. Основы соціальної роботи: Підручник /Отв. Ред. П.Д.Павленок. – М.: ИНФРА-М, 1998. – 962с.
80. Ошуркова Н.А. Конфликт в трудовом коллективе и способы их разрешения / Ошуркова Н.А. – М.: Наука, 1992. – 184с.
81. Паниотто В.И. Качество социологической информации (методы оценки и процедуры ее обеспечения). - К.: Наук. думка, 1986. – 384с.
82. Парыгин Б.Д. Социально-психологический климат коллектива: пути и методы изучения. - Л.: Наука, 1998. - 192с.
83. Петровская Л. А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. - 168с.
84. Петровская Л.А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта // В сб. Психология конфликта. Хрестоматия / Сост. Гришина Н.В. – СПб: Питер, 2001. – С. 298 – 309.
85. Петровская Л.А. Социально – психологический тренинг / Петровская Л.А. – М.: Изд-во МГУ, 1989. - 216с.
86. Пицелко А.В. Личность в конфликте (влияние установки на тип конфликтного поведения). – Домодедово: Изд-во Всероссийского института повышения квалификации работников МВД России, 1999. – 352с.
87. Поляков А. М. Психология развития.- Мн.: ТетраСистемс, 2006.- 304 с.
88. Пономарев Н. Б. Проблема конфликта в зарубежной литературе по психологии. – М.: МГУ, 1983. – 162с.
89. Потеряхин А.Л. Психология управления. Основы межличностного общения / Потеряхин А.Л. – К.: ВИРА – Р, 1999. – 384 с.
90. Практическая психология в тестах, или как научиться понимать себя и других. – М.: АСТ.- ПРЕСС КНИГА, 2003. – 400с.
91. Практическая психология. Под ред. М.К. Тутушкиной. 4-е изд. перераб.

- и доп., Санкт – Петербург, Изд-во «Дидактика Плюс». 2001. – 360с.
92. Природа социального конфликта // Вопросы психологии. - 2002. - № 6. С.15 – 26.
 93. Психогимнастика в тренинге / Под ред. Н.Ю. Хрящевой. – СПб.: «Речь», Институт тренинга, 2002. – 256с.
 94. Психология возрастных кризисов: Хрестоматия. - Мн.: Харвест, 2000. - 560 с.
 95. Психология конфликта / Сост. и общая редакция Н.В.Гришиной – СПб.: Питер, 2001. - 448с.: ил. – (Серия «Хрестоматия по психологии»).
 96. Психология развития/ под ред. Марцинковской Т.П.- М.: Академия, 2005. - 528 с.
 97. Психология развития / Сост. авт. колл.- СПб.: Питер, 2001.- 512 с.
 98. Психолого-педагогические аспекты изучения причин нарушения поведения у подростков /Сост. О.Н.Афанасьев, Николаев. – М.: «Речь», 1990. – 366с.
 99. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. – Самара.: Изд-й дом «Бахрах» - М.: ВЛАДОС, 1998. – 672с.
 100. Реан А.А. Практическая психодиагностика личности. СПб: Питер.,-2001. – 266с.
 101. Рево В.В. Человек: от кристалла к сознанию / Рево В.В. - М.: «Экономика», 2002.- 302 с.
 102. Робер М.А., Тильман Ф. Психология индивида и группы. - М.: Прогресс, 1988. - 102с.
 103. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании.: Учебное пособие. – М.: Просвещение.: ВЛАДОС., 1996. – 529с.
 104. Розанова В., Беседина Н. Психологические особенности конфликтов // Управление персоналом. № 3., 2000. – С. 116 - 126.
 105. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации

- человека.- СПб.: Речь, 2006. - 365с.
106. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Рубинштейн С.Л. - СПб.: Питер, 2002. - 720 с.
107. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Рыбалко Е.Ф. - СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
108. Самыгин С.И., Столяренко Л.Д. Психология управления.: Учебное пособие. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997. – 512с.
109. Сапогова Е.Е. Психология развития человека / Сапогова Е.Е.- М.: Аспект-Пресс, 2005. - 460с.
110. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М.: МГУ, 1996. – 167с.
111. Скотт Дж. Г. Конфликты: Пути их преодоления. – К.: Внешторгиздат, 1991. – 190с.
112. Собчик Л.Н. Диагностика межличностных отношений. / Серия «Методы психологической диагностики», Вып. 3. – М.: 1990. – 47с.
113. Соколов С.В. Социальный конфликт: Учебное пособие. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 412с.
114. Солдатова Е.Л. Психология развития и возрастная психология / Солдатова Е.Л. - Рн/д.: Феникс, 2004. - 384 с.
115. Солдатова Р.М. Методы урегулирования конфликтов // Социс. - 1999. - № 1. – С. 29 - 39
116. Солдатова Р.М. Общие рекомендации по решению конфликтной ситуации // Социс. - 1999. - № 2. – С. 98 – 109.
117. Соснин В.А. К исследованиям конфликтов в социальной психологии США в связи с психологическим климатом // В сб. Социально-психологический климат коллектива: теория и практика изучения. – М.: Наука, 1979. – С. 176 - 183.
118. Социальная психология личности в вопросах и ответах.: Учеб. пособие / Под ред. проф. В.А. Лабунской. – М.: Гардарики, 2001. – 397с.

119. Социально-психологические проблемы производственного коллектива // Под ред. Шороховой Е.В. и др. - М.: Наука, 1983. – С. 240 - 254.
120. Сушков И.Р. Психология взаимоотношений. – М.: Академический проект ИП РАН, Екатеринбург.: Деловая книга, 1999. – 448с.
121. Таланов В.Л., Малкина - Пых И.Г. Справочник практического психолога. – СПб.: Сова, М.: ЭКСМО, 2004. – 928с.
122. Теоретические и методологические проблемы социальной психологии. Под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоловой. - М.: Изд-во МУ, 1977. – 239 с.
123. Тимохина А. В. Психологические методы профилактики и коррекции конфликтов. // Конфлікти в суспільстві: діагностика та профілактика. – К.: Чернівці, 1995. – С. 62 – 64.
124. Третьяченко В.В., Вереїна Л.В., Скляр П.П. Психологія ділового спілкування. Навч. посіб. – Луганськ: Вид-во «Глобус», 2005. – 268с.
125. Третьяченко В.В., Левченко О. О., Якушина Я. Є. Мотивація поведінки і діяльності. – Луганськ: вид-во „Світлиця”, 2006. - 240 с.
126. Уткин Э.А. Конфликтология: теория и практика. – М.: Ассоциация авторов и издателей ГАНДЕМ: Издательство ЭКМОС, 2000. - 272с.
127. Холыст Б. Факторы, формирующие виктимность // Вопросы борьбы с преступностью. - , 1984 - Вып. 41. - С. 73-74.
128. Хрестоматия по возрастной психологии. - М.: МПСИ, 2003. - 400 с.
129. Чистякова Т. А. Трудовой конфликт и способы его преодоления. – М.: МГУ, 1987. – 122с.
130. Шаленко В.Н. Конфликты в трудовых коллективах / Шаленко В.Н. – М.: Изд-во МУ, 1992. – 180 с.
131. Шапарь В.Б. В лабиринтах психологии личности / Серия «Х – файлы» - Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 512с.
132. Шапарь В.Б. Словарь практического психолога / Шапарь В.Б. - М.: ООО «Изд-во АСТ», 2004. - 734 с.

133. Шаповал И.А. Методы изучения и диагностики отклоняющегося развития / Шаповал И.А. - М.: ТЦ Сфера, 2005. - 320 с.
134. Шаповаленко И.В. Возрастная психология / Шаповаленко И.В. - М.: Гардарики, 2004. - 349 с.
135. Эльконин Б.Д. Психология развития / Эльконин Б.Д. - М.: «Академия», 2001. - 142 с.

Додаток А

Текст теста - опитувальника К. Томаса та Р. Кіллена

1.а) Іноді я надаю можливість іншим узяти на себе відповідальність за рішення спірного питання.

б) Ніж обговорювати те, в чому ми розходимося, я прагну звернути увагу на те, з чим ми обидва згодні.

2. а) Я прагну знайти компромісне рішення.

б) Я намагаюся улагодити справу з урахуванням всіх інтересів і іншої людини, і моїх власних.

3. а) Звичайно я прагну добитися свого.

б) Іноді я жертвую своїми власними інтересами ради інтересів іншої людини.

4. а) Я прагну знайти компромісне рішення.

б) Я прагну не зачепити відчуттів іншої людини.

5. а) Залагоджуючи спірну ситуацію, я весь час намагаюся знайти підтримку у іншого.

б) Я прагну робити все, щоб уникнути даремної напруженості.

6. а) Я намагаюся уникнути неприємності для себе.

б) Я прагну добитися свого.

7. а) Я прагну відкласти рішення спірного питання, щоб з часом вирішити його остаточно.

б) Я вважаю за можливе в чомусь поступитися, щоб добитися іншого.

8. а) Звичайно я настирливо прагну добитися свого.

б) Я насамперед прагну визначити те, в чому полягають всі інтереси, що торкнуться, і спірні питання.

9. а) Я думаю, що не завжди слід хвилюватися через якісь виниклі розбіжності.

б) Я роблю зусилля, щоб добитися свого.

10. а) Я твердо прагну добитися свого.

Продовження Додатку А

б) Я намагаюся знайти компромісне рішення.

11. а) Насамперед я прагну ясно визначити те, в чому полягають всі інтереси, що торкнуться, і спірні питання.

б) Я прагну заспокоїти іншого і головним чином зберегти наші відносини.

12. а) Часто я уникаю займати позицію, яка може викликати суперечки.

б) Я даю можливість іншому в чому – то залишитися при своїй думці, якщо він також йде назустріч.

13. а) Я пропоную середню позицію.

б) Я наполягаю, щоб все було зроблено по - моєму.

14. а) Я повідомляю іншому свою точку зору і питаю про його погляди.

б) Я намагаюся показати іншому логіку і перевага моїх поглядів.

15. а) Я прагну заспокоїти іншого і зберегти наші відносини.

б) Я прагну зробити все необхідне, щоб уникнути напруги.

16. а) Я прагну не зачепити відчуттів іншого.

б) Я звичайно намагаюся переконати іншого в перевагах моєї позиції.

17. а) Звичайно я настирливо прагну добитися свого.

б) Я прагну зробити все, щоб уникнути даремної напруженості.

18. а) Якщо це зробить іншого щасливим, я дам йому можливість настояти на своєму.

б) Я дам іншому можливість залишитися при своїй думці, якщо він йде мені назустріч.

19. а) Насамперед я намагаюся визначити те, в чому полягають всі інтереси, що торкнуться, і спірні питання.

б) Я прагну відкласти спірні питання, щоб з часом вирішити їх остаточно.

20. а) Я намагаюся негайно подолати наші розбіжності.

б) Я прагну знайти як найкраще поєднання вигод і втрат для нас обох.

21. а) Ведучи переговори, я прагну бути уважним до іншого.

б) Я завжди схильюся до прямого обговорення проблеми.

Продовження Додатку А

22. а) Я намагаюся знайти позицію, яка знаходиться посередині між моєю і позицією іншої людини.

б) Я відстоюю свою позицію.

23. а) Як правило, я стурбований тим, щоб задовольнити бажання кожного з нас.

б) Іноді я надаю іншим узяти на себе відповідальність за рішення спірного питання.

24. а) Якщо позиція іншого здається йому дуже важливою, я прагну йти йому назустріч.

б) Я прагну переконати іншого піти на компроміс.

25. а) Я намагаюся переконати іншого в своїй правоті.

б) Ведучи переговори, я прагну бути уважним до аргументів іншого.

26. а) Я звичайно пропоную середню позицію.

б) Я майже завжди прагну задовольнити інтереси кожного з нас.

27. а) Часто прагну уникнути суперечок.

б) Якщо це зробить іншу людину щасливою, я дам йому можливість настояти на своєму.

28. а) Звичайно я настирливо прагну добитися свого.

б) Залагоджуючи ситуацію, я звичайно прагну знайти підтримку у іншого.

29. а) Я пропоную середню позицію.

б) Думаю, що не завжди стоїть хвилюватися через виникаючі розбіжності.

30. а) Я намагаюся щадити відчуття іншого.

б) Я завжди займаю таку позицію в суперечці, щоб ми могли спільно добитися успіху.

Одержані в результаті дослідження дані співвідносяться з ключем, підраховується частота прояву кожного типу поведінки.

Додаток Б

Ключ теста – опитувальника К. Томаса та Р. Кіллена

№ п/п	Супер-ництво	Співпраця	Компро-міс	Уникнення	Присто-сування
1				А	Б
2		Б	А		
3	А				Б
4			А		Б
5		А		Б	
6	Б			А	
7			Б	А	
8	А	Б			
9	Б			А	
10	А		Б		
11		А			Б
12			Б	А	
13	Б		А		
14	Б	А			
15				Б	А
16	Б				А
17	А			Б	
18			Б		А
19		А		Б	
20		А	Б		
21		Б			А
22	Б		А		
23		А		Б	
24			Б		А
25	А				Б
26		Б	А		
27				А	Б
28	А	Б			
29			А	Б	
30		Б			А
Сумма баллов					

По кожному з п'яти розділів опитувальника (суперництво, співпраця, компроміс, уникнення, пристосування) підраховується кількість відповідей, співпадаючих з ключем. Одержані кількісні оцінки порівнюються між собою

Продовження Додатку Б

для виявлення форми, якій віддається перевагу, соціальної поведінки випробовуваного в ситуації конфлікту, тобто тенденції вираженості до прояву відповідних форм поведінки в конфліктних ситуаціях.

Додаток В**Діагностика стану агресії (опитувальник Баса-Дарки)**

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді брешу про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по-доброму, я не виконаю.
5. Я не завжди одержую те, що мені покладене.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведження друзів, я даю їм це відчуття.
8. Коли мені траплялося обдурити кого-небудь, я випробовував болісні каяття совісті.
9. Мені здається, що я не здатний ударити людини.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене трохи більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згодний з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто-небудь першим ударить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більше дратівливий, чим здається.
20. Якщо хтось уявляє із себе начальника, то я завжди надходжу йому всупереч.
21. Мене небагато засмучує моя доля.

22.Я думаю, що багато з людей не люблять мене.

Продовження Додатку В

23.Я не можу удержатися від суперечки, якщо люди не згодні із мною.

24.Люди, ухиляючися від роботи, повинні випробувати почуття провини.

25.Той, хто ображає мене й мою сім'ю, запрошується на бійку.

26.Я не здатний на грубі жарти.

27.Мене охоплює лють, коли треба мною насміхаються.

28.Коли люди будують із себе начальників, я роблю всі, щоб вони не зазнавалися.

29.Майже щотижня я бачу кого-небудь, хто мені не подобається.

30.Досить багато з людей задрять мені.

31.Я вимагаю, щоб люди поважали мене.

32.Мене гнітить те, що я мало роблю для своїх батьків.

33.Люди, які постійно переводять вас, коштують того, щоб їх клацнули по носі.

34.Я ніколи не буваю похмурий.

35.Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не розбудовуюся.

36.Якщо хтось виводить мене із себе, я не обертаю уваги.

37.Хоча я й не показую цього, мене іноді гризе задрість.

38.Іноді мені здається, що треба мною сміються.

39.Навіть якщо я злюся, я не прибігаю до «сильного» вираженням.

40.Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.

41.Я рідко даю здачі, навіть якщо хто-небудь ударить мене.

42.Коли виходить не по-моєму, я іноді ображаюся.

43.Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.

44.Ні людний, яких би я по-справжньому ненавидів.

45.Мій принцип: ніколи не довіряти «чужинцям».

46.Якщо хто-небудь дратує мене, я готовий сказати, що про нього думаю.

Продовження Додатку В

47.Я роблю багато такого, про що згодом жалую.

48.Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого-небудь.

49.З дитинства я ніколи не проявляв вибухів гніву.

50.Я часто почуваю себе, як порохова бочка, готова вибухнути.

51.Якби всі знали, що я почуваю, мене б уважали людиною, з яким нелегко працювати.

52.Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити щонебудь приємне для мене.

53.Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.

54.Невдачі засмучують мене.

55.Я б'юся не рідше й не частіше, ніж інші.

56.Можу згадати випадки, коли я був настільки зол, що вистачав руку, що попалася мені під, річ і ламав її.

57.Іноді я почуваю, що готов першим почати бійку.

58.Іноді я почуваю, що життя надходить із мною несправедливо.

59.Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер у це не вірю.

60.Я лаюся тільки зі злості.

61. Коли я надходжу неправильно, мене мучить совість.

62.Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.

63.Іноді я виражаю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столі.

64.Я буваю грубуватий стосовно людей, які мені не подобаються.

65.У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.

66.Я не вмію поставити людини на місце, навіть якщо він того заслуговує.

67.Я часто думаю, що жив неправильно.

68.Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.

Продовження Додатку В

69.Я не засмучуюся через дріб'язки.

70.Мені рідко спадає на думку, що люди намагаються розлютити або образити мене.

71.Я часто тільки загрожую людям, хоча й не збираюся приводити погрози у виконання.

72.Останнім часом я став занудою.

73.У суперечці я часто підвищую голос.

74.Я намагаюся звичайно приховувати своє погане ставлення до людей.

75.Я краще погоджуся із чим-небудь, чим стану сперечатися

Додаток Г

№	П. І.Б.	Вік	Стать	Поведінка у конфліктній ситуації	Стан агресії
---	---------	-----	-------	----------------------------------	--------------

**Зведена таблиця опитування респондентів по методикам
соціально-психологічного дослідження**

				Супер ництво	Співробітн итво	Компроміс	Уникнення	Присто- сування	1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Б-ва Г.С.		Ж	21					5	6	6	3	4	2	6	1
2.	Бел-ва Т.С.		Ж		14				4	5	3	0	3	6	8	2
3.	Бр-на І.О.		Ж			13			1	4	3	4	4	2	3	4
4.	В-ва Г.Е.		Ж	20					2	5	2	4	1	1	5	1
5.	Кал-ва О.Н.		Ж	20					3	6	4	1	1	4	5	5
6.	Кав-ва І.В.		Ж				20		7	6	5	1	1	2	3	2
7.	Кон-ва І.О.		Ж	15					5	2	3	2	3	2	3	4
8.	М-х О.О.		Ж				18		2	2	5	2	3	4	5	2
9.	Мух-на М.О.		Ж	18					4	4	5	2	5	7	8	1
10.	Пал-ва Н.О.		Ж					17	2	4	6	4	5	2	8	1
11.	Н-в С.Ю.		Ж	18					0	1	2	4	5	2	2	5
12.	На-ва К.П.		Ж					16	3	3	2	0	2	3	5	1
13.	Пер-ва Е.П.		Ж				19		5	5	4	1	2	2	5	2
14.	Пуз-ва О.Е.		Ж					21	2	5	3	4	4	4	4	2
15.	Ал-ва Е.О.		Ж	15					7	5	3	2	2	4	5	2
16.	Ре-кій С.В.		М				22		7	6	5	1	1	2	3	2
17.	С-м Ю.С.		М	23					3	3	2	0	2	3	5	1
18.	Шв-в О.Ю.		М				17		7	6	5	1	1	2	3	2
19.	Аг-ов Ю.С.		М		22				1	4	3	4	4	2	3	4

Продовження Додатку Г

20	Бут-ко В.Ю.		М	15					7	6	5	1	1	2	3	2
21	Зуб-ов А.О.		М				18		5	2	3	2	3	2	3	4
22	Дел-ко А.В.		М	18					2	2	5	2	3	4	5	2
23	Чер-ко Л.П.		М					17	4	4	5	2	5	7	8	1
24	Літ-в О.П.		М	18					2	4	6	4	5	2	8	1
25	Кос-в О.О.		М					16	0	1	2	4	5	2	2	5
26	Нир-ко А.Н.		М				19		3	3	2	0	2	3	5	1
27	Ш-ко А.Ю.		М					21	5	5	4	1	2	2	5	2
28	Ос-ов Н.Н.		М	15					2	5	3	4	4	4	4	2
29	Гн-ко П.Р.		М				22		7	5	3	2	2	4	5	2
30	Руб-ний П.С.		М	23					1	4	3	4	4	2	3	4